

UDC: 1 (091)

LBC: 87.3(0); 88.1; 60.03

MJ № 282

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69

On the Authorship of the "Songs of Mirza Shafi": in the Context of the Philosophical Confessions of Bustan Efendi

Zaur Rashidov*

Abstract. It is a rare phenomenon when two different authors who lived at the same time are always remembered at the same time years later. Considering that these authors represent completely different cultures and geographies, the question takes on an even more interesting form. In this regard, the literary connections between the Azerbaijani poet Mirza Shafi Vazeh and the German translator Friedrich Bodenstedt are significant events in the history of world culture. Having met Mirza Shafi in Tbilisi, Bustan Efendi (F.Bodenstedt), took lessons from him in Azerbaijani and Persian languages. Returning to Germany, F.Bodenstedt, under the influence of the good impressions made on him, described the oriental image of Mirza Shafi, in all its subtleties, in his memoirs "A Thousand and One Days in the East". In his works "Songs of Mirza Shafi" and "From the Accounts of Mirza Shafi", he brought the Azerbaijani poet worldwide fame by translating numerous poems of Vazeh. In the explanatory part of the last work, F.Bodenstedt, confessing to the authorship of all the songs, contributed to the emergence of the question of plagiarism. At first this moment perceived ambiguously in the German scientific community gave rise to doubts and then led to the birth of a number of controversial questions around the literary connections between Mirza Shafi and F.Bodenstedt. Upon careful analysis of the author's philosophical confessions creates a different impression. Without extracting F.Bodenstedt's confession out of the general context and directly relying on the logic of the German translator the question

* Doctor of Philosophy in Philosophy (Ph.D),

ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, BSU, Social Sciences and Psychology; Baku Azerbaijan

E-mail: zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

To cite this article: Rashidov, Z. [2025]. On the Authorship of the "Songs of Mirza Shafi": in the Context of the Philosophical Confessions of Bustan Efendi. *"Metafizika" journal*, 8(3), pp.37-69.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69>

Article history:

Received: 23.01.2025

Accepted: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

of plagiarism takes on a different character. In his confessions Bustan Efendi not only introduces Mirza Shafi as his teacher, but also particularly emphasizes that his unusual oriental spirit is reflected in all the songs. He repeatedly notes that the songs owe their origin to Mirza Shafi. Since F.Bodenstedt could not fully reveal the deep content of Vazeh's poems in his translations, he focused more on preserving the artistic form of his teacher's oriental poetry. In his philosophical confessions he notes that a literal translation would be uninteresting and also incomprehensible to the German reader. F.Bodenstedt emphasizes the impossibility of translating an Oriental text while preserving all its colorful shades. With his translations from the legacy of the Azerbaijani poet Mirza Shafi, the German translator played an unprecedented role in passing on this legacy to his direct heirs.

Keywords: Vazeh, Bustan Efendi, Caucasus, Tiflis, Oriental spirit, Hafez, tasawwuf, songs, translation, plagiarism, confession, distortion, legacy

УДК: 1 (091)

ББК: 87.3(0); 88.1; 60.03

МЖ № 282

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69

К Вопросу об Авторстве «Песни Мирзы Шафи»: в Контексте Философских Признаний Бустана Эфенди

Заур Рашидов*

Абстракт. Редкое явление, когда двух разных авторов, живших в одно и то же время, спустя годы всегда вспоминают одновременно. Учитывая, что эти авторы представляют совершенно разные культуры и географии, вопрос приобретает еще более интересную форму. В этом отношении литературные связи между Азербайджанским поэтом Мирза Шафи Вазехом и немецким переводчиком Фридрихом Боденштедтом являются показательными событиями, в истории мировой культуры. Познакомившись с Мирзой Шафи в Тбилиси, Бустан Эфенди (Ф.Боденштедт), брал у него уроки Азербайджанского и персидского языков. Вернувшись в Германию, Ф.Боденштедт под влиянием произведенных на него хороших впечатлений, описал восточный образ Мирзы Шафи, во всех его тонкостях, в своих воспоминаниях «Тысяча и один день на Востоке». В произведениях «Песни Мирзы Шафи» и «Из наследия Мирзы Шафи» он принес Азербайджанскому поэту мировую славу, переводив многочисленные стихи Вазеха. В пояснительной части, к последнему произведению, Ф.Боденштедт признаваясь об авторстве всех песен, поспособствовал возникновению вопроса о плагиате. Поначалу этот момент, воспринятый неоднозначно в немецкой научной среде, вызвал сомнения, а затем привел к рождению ряда противоречивых вопросов вокруг литературных связей Мирзы Шафи и Ф.Боденштедта. При тщательном анализе философских признаний

* Доктор философии по философии,
НАНА, Институт Философии и Социологии, БГУ, Социальные науки и Психология; Баку, Азербайджан
E-mail: zaur20@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

Цитировать статью: Рашидов, З. [2025]. Вопросу об Авторстве «Песни Мирзы Шафи»: в Контексте Философских Признаний Бустана Эфенди. *Журнал «Metafizika»*, 8(3), с.37-69.
<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 23.01.2025

Отправлена на доработку: 24.02.2025

Принята для печати: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

автора, создается иное впечатление. Не вырывая признания Ф.Боденштедта из общего контекста и непосредственно опираясь на логику немецкого переводчика, вопрос о плагиате приобретает иной характер. В своих признаниях Бустан Эфенди не только представляет Мирзу Шафи как своего учителя, но и особо подчеркивает что, его необычный восточный дух отражен во всех песнях. Он неоднократно отмечает что, своим зарождением песни, обязаны именно Мирзе Шафи. Поскольку в своих переводах Ф.Боденштедт не мог в полной мере раскрыть глубокое содержание стихов Вазеха, он больше сосредоточился на сохранении художественной формы восточной поэзии своего учителя. В своих философских признаниях он отмечает что, дословный перевод был бы неинтересен и так же непонятен немецкому читателю. Ф.Боденштедт подчеркивает невозможность осуществления перевода восточного текста, с сохранениями всех его красочных оттенков. Своими переводами из наследия Азербайджанского поэта Мирзы Шафи, немецкий переводчик сыграл беспрецедентную роль в передаче этого наследия своим прямым наследникам.

Ключевые слова: Вазех, Бустан Эфенди, Кавказ, Тифлис, Восточный дух, Хафиз, тасаввуф, песни, перевод, плагиат, признание, искажение, наследие

UOT: 1 (091)

KBT: 87.3(0); 88.1; 60.03

MJ № 282

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69

“Mirzə Şəfinin Nəğmələri”nin Müəllifliyi Məsələsi: Bustan Əfəndinin Fəlsəfi Etirafları Kontekstində

Zaur Rəşidov*

Abstrakt. Eyni dövrdə yaşamış iki fərqli müəllifin illər sonra daima bərabər xatırlanması nadir rastlanan hadisələrdəndir. Bu müəlliflərin tamamilə fərqli coğrafiyalar kimi, fərqli mədəniyyətləri təmsil etdiklərini nəzərə aldıqda, məsələ daha da maraqlı bir forma alır. Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh və alman tərcüməçi Fridrix Bodənştedt ədəbi əlaqələri bu baxımdan dünya mədəniyyət tarixində nümunəvi hadisələrdəndir. Mirzə Şəfi ilə Tiflisdə tanış olan Bustan Əfəndi (F.Bodenştedt) ondan Azərbaycan və fars dilləri üzrə dərslər almışdır. Almaniyaya döndükdə F.Bodenştedt onda yaratdığı xoş təəssüratların təsiri altında “Şərqdə min bir gün” adlı xatirələrində Mirzə Şəfinin şərqli obrazını bütün incəliklərlə təsvir etmişdir. “Mirzə Şəfinin nəğmələri” və “Mirzə Şəfinin irsindən” əsərlərində isə, Vazehin şerlərindən etdiyi çoxsaylı tərcümələrlə Azərbaycan şairinə dünya şöhrəti qazandırmışdır. O, sonuncu əsərin izah qismindəki etiraflarında özünü nəğmələrin müəllifi kimi təqdim etməklə, məşhur plagat məsələsinin meydana çıxmasına da rəvac vermişdir. İlk öncə alman elmi ictimaiyyətində birmənalı qarşılanmayaraq şübhələrə yol açan bu məqam, daha sonra Mirzə Şəfi F.Bodenştedt ədəbi əlaqələri ətrafında bir sıra ziddiyyətli sualların doğrulmasına səbəb olmuşdur. F.Bodenştedtin etiraflarını kontekstdən ayırmadan və bilavasitə alman tərcüməçisinin məntiqi əsasında fəlsəfi təhlil etdikdə, məsələnin təqdim ediləndən fərqli olduğu da görünür. Bustan Əfəndi fəlsəfi etiraflarında Mirzə Şəfini öz müəllimi kimi təqdim etməklə yanaşı, onun Şərq ruhunun nəğmələrdə əks olunduğunu da xüsusi olaraq vurğulayır. Nəğmələrin ərsəyə

* Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, BDU, Sosial elmlər və Psixologiya fakültəsi; Bakı, Azərbaycan

E-mail: zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

Məqaləyə istinad: Rəşidov, Z. [2025] “Mirzə Şəfinin Nəğmələri”nin Müəllifliyi Məsələsi: Bustan Əfəndinin Fəlsəfi Etirafları Kontekstində. *“Metafizika” jurnalı*, 8(3), səh.37-69.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.01.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 24.02.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

gəlməsində Mirzə Şəfiyə borclu olduğunu dəfələrlə qeyd edir. Tərcümələr zamanı Vazehin şerlərinin dərin məzmununu tam ifadə edə bilmədiyini üçün, daha çox Şərq şeirinin bədii formasına diqqət yetirdiyini yazır. Birbaşa tərcümənin alman oxucusu üçün maraqsız eləcə də, anlaşılmaz olacağını göstərir. Rəngarəng bədii çalarlara malik Şərq mövzusunun olduğu kimi saxlamaqla gerçəkləşdiriləcək tərcümənin mümkünsüzlüyünü vurğulayır. F.Bodenştedt Mirzə Şəfidən etdiyi tərcümələrlə, bu irsin dəyərli miras qismində birbaşa varislərinə çatmasında da misilsiz rol oynamışdır.

Açar sözlər: Vazeh, Bustan Əfəndi, Qafqazlar, Tiflis, Şərq ruhu, Hafiz, təsəvvüf, nəğmələr, tərcümə, plagiat, etiraf, təhrif, miras

1. Giriş

Zəngin irsə sahib Azərbaycan mədəniyyətinin XIX əsrdəki nümayəndələrindən biri də şair, pedaqoq, xəttat kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) olmuşdur. Ədəbi-fəlsəfi irsi ilk dəfə olaraq Sovetlər dövründə əsaslı şəkildə bərpa edilib tədqiq edilməyə başlanan Mirzə Şəfi Vazeh, XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin də ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi təqdim edilmişdir. Bu əsrdəki çoxsaylı alim, şair, yazıçı, maarifçilərimizdən Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869), Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Kazım bəy (1802-1870), İsmayıl bəy Qutqaşanlı (1806-1861), Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) və digərləri həyatdaikən, artıq XVIII əsrdən etibarən maarifçiliyin kütləviləşdiyi Qərbdə kifayət qədər tanınırsalar da, Vazehin qazandığı şöhrət miqyasına görə onların ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə böyükdür. Öz vətəninə istər yaşadığı dönmə istərsə də, Sovetlərin qurulmasınadək Qərbdəki qədər məşhurlaşmayan Mirzə Şəfini, paradoksal səslənsə də, Avropa maarifçilik sonrası (Qərb maarifçilik dövrünün tamamlanması çox vaxt 1815-ci ildə Napoleon müharibələrinin bitmə tarixindən götürülür) poeziyasının da tanınmış nümayəndələrindən biri hesab etmək olar. Hətta, Vazehi XIX əsrin 50-ci illərində Almaniyada ən çox oxunan maarifçi şair kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Heç vaxt Qərbdə olmayan, bu mədəniyyəti ancaq Qafqazlara, əsasən də Tiflisə səyahət edən qərblilərdən eşitdikləri əsasında dumanlı formada təsvir edib, onun “*geriliyini*” tənqid edən Mirzə Şəfi, məntiqi olaraq XIX əsrin kontekstində Azərbaycanın deyil, daha çox Qərb maarifçiliyinin təmsilçisi kimi təqdim olunmalıdır ki, bu işdə alman yazıçısı, tərcüməçisi və şairi Fridrix Bodenştedtin (Friedrich Martin von Bodenstedt) (1819-1892) əməyi olduqca böyükdür. Mirzə Şəfinin əksər Avropa ölkələri, xüsusən də, Almaniyada qazandığı şöhrətin əsas memarı onun şagirdi olan Bustan Əfəndidir. F.Bodenştedt “*Şərqdə min bir gün*” (Tausend und ein Tag im Orient) adlı xatirələrində yazır ki, “*əsl adımı tələffüz edə bilmədikləri üçün, Mirzə Şəfi və digər ziyalı tatarlar (Qafqaz türkləri-Z.R.) məni Bustan Əfəndi deyə çağırırdılar*” [Bodenstedt, 1859, s.504].

Məqalədə F.Bodenştedtin “Mirzə Şəfinin nəğmələri” (Die Lieder des Mirza Schaffy) əsərindəki bütün şeirlərin müəllifi kimi öncə bilavasitə Mirzə Şəfini təqdim etsə də, “Mirzə Şəfinin irsindən” (Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy) əsərində artıq özünü bilavasitə, Mirzə Şəfini isə bilavasitə nəğmələr müəllifi olaraq göstərməsinin səbəblərini, alman şairinin etirafları və bu etirafların fəlsəfi təhlili aspektində tədqiq etməyə çalışacağıq. Sovetlər dönməsində birmənalı olaraq plagiat aktı kimi qiymətləndirilib kəskin formada tənqid edilən bu məsələ ilə yanaşı, Mirzə Şəfinin adı gedən ideoloji dövrdə ciddi şəkildə təhrif edilən obrazını da, günümüzədək onun haqqında yeganə qaynaq

qismində qalmada davam edən F.Bodenştedtin xatirələri əsasında və birbaşa olaraq XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti kontekstində bərpa etməyi düşünürük. Sovetlər dövründə şair Mirzə Şəfi və tərcüməçi Fridrix Bodenştedtin adları ətrafında formalaşdırılaraq stereotipə çevrilmiş, aparılan araşdırmalar zamanı diqqəti daha çox öz üzərinə çəkən plagiat problemindən daha çox, Vazeh ilə tanışlığından irəli gələrək Bustan Əfəndinin XIX əsrdə Qərb şərqşünaslığı və xüsusilə də, qafqazşünaslığına verdiyi töhfələrin mədəni-tarixi irsimiz adına olduqca böyük önəm kəsb etdiyini analiz etməyi hədəfləyirik.

2.F.Bodenştedt Mirzə Şəfi abidəsinin müəllifi kimi

Günümüzə sadəcə adları eləcə də, cəmi bir neçə şeiri qalmış çoxsaylı XIX əsr Azərbaycan şairlərindən fərqli olaraq Mirzə Şəfi F.Bodenştedtin səyləri nəticəsində XIX əsrin 50-ci illərindən əsrin sonuna kimi, nəğmələrilə təkcə Almaniyada deyil, bütün Avropa ölkələrində dillər əzbəri olmuşdur. F.Bodenştedtin 1850-ci ildə "Şərqdə min bir gün" və 1851-ci ildə "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı əsərlərində, əsərlərilə Qərbdə doğulan Gəncəli müdrik Mirzə Şəfi, XIX əsr alman ictimai-siyasi fikri eləcə də, poeziyasına fərqli cazibə qataraq ona yeni bir tərz və bilavasitə tərəvətli Şərq ab-havası gətirmişdir. Mirzə Şəfinin timsalında Azərbaycan mədəniyyətinin ruhu XIX əsrdə demək olar ki, bütün Avropa ölkələrini dolaşmışdır. XIX əsrin aramsız müharibələri (Birinci Şlezviq müharibəsi (1848-1852), İkinci Şlezviq müharibəsi (1864), Avstriya-Prussiya müharibəsi (1866), Fransa-Prussiya müharibəsi (1870-1871) və s.), 1848-ci ildən 1849-cu ilə kimi davam edib uğursuzluqla nəticələnən Mart inqilabı (Märzrevolution), bütün bu hadisələrin törətdikləri mənəvi və maddi fəsadlardan yorğun düşmüş alman oxucuların qəlblərinə fərahlıq bəxş etmişdir. Düşünürük ki, bu tarixi-mədəni məsələyə fəlsəfi yanaşaraq, ona Sovetlər dönməsində elmi ictimaiyyətimizdə *formalaşdırılmış* (təəssüf ki, bəzən müasir dövr tədqiqatlarında da müşahidə olunan) stereotiplərdən kənar baxsaq, gülmünüzdə Azərbaycanın ən tanınmış şairlərindən biri kimi öyrənilərək tədqiq edilən Mirzə Şəfini Avropada bilinən etdiyi kimi, Azərbaycanda da bildiyimiz Mirzə Şəfi edən, məhz alman şair, tərcüməçi F.Bodenştedt olmuşdur. *"İnkər etmək lazım deyil ki, Mirzə Şəfinin əsərləri F.Bodenştedtin səbəbinə, daha doğrusu, onun tərcümələri sayəsində bütün dünyada şöhrət qazanmışdır"* [Bayramov, 1975, s.11]. *"Azərbaycanın XIX əsrdəki tarix və ədəbiyyatını anlamaq istəyənlər, F.Bodenştedtin əsərlərini çox diqqətlə öyrənməlidirlər"* [Səid-zadə, 1929, s.13]. Sonuncu istinadda Ə.Seyidzadənin fikirlə tam razılaşmasaq da, Mirzə Şəfini öncə Qərbə və sonra bizə tanıtdığı kimi, ümumilikdə Azərbaycan maarifçiliyin Avropada təbliğində F.Bodenştedtin rolunu birmənalı olaraq yüksək dəyərləndiririk. Əsasən Mirzə Şəfi Vazeh, qismən isə, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadəni təsvir edən Bustan Əfəndinin əsərlərini, XIX əsrdə

Azərbaycanda genişmiqyası sosiomədəni və fəlsəfi bir hadisə olan maarifçiliyə birmənalı olaraq tək meyar biçmək doğru yanaşma deyil. Maraqlıdır ki, Ə.Seyidzadə 1929-cu ildə "İnqilab və Mədəniyyət" jurnalında XX əsrin əvvəllərinə xas axıcı bir Azərbaycan dilində yazdığı "Mirzə Şəfi Vazeh" adlı məqaləsində Bodenştedtə kifayət qədər yüksək dəyər versə də, bu münasibətin XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq kəskin şəkildə mənfi tərəfə doğru dəyişdiyinin də şahidi oluruq. Bu mənada, onun 1940-cı ildə "Мирза Шафи или Боденштедт?" (Mirzə Şəfi və ya Bodenştedt?) və 1969-cu ildə "Мирза-Шафи Садык-оглы Вазех" (Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh) adlı rus dilində nəşr etdirdiyi tədqiqat əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək mümkündür.

Mirzə Şəfinin öncə Qərbdə, daha sonra isə vətəni Azərbaycanda tanındılmasından əlavə, ümumilikdə Şərq məsələsi, xüsusi olaraq Qafqazların tarixi, mədəniyyəti, etnik müxtəlifliyi, fərqli dini görüşləri, qədim ənənələri, XIX əsrin 40-50-ci illərində buradakı mürəkkəb sosial həyat və münasibətlərlə müşayiət olunan siyasi proseslərin təsviri kontekstindən çıxış etdikdə də, F.Bodenştedtin əsərlərinin rolu nəzərə cəpacaq dərəcədə böyükdür. Belə ki, XIX əsrdə Qərbdə daha global mənada Şərq və nisbətən lokal səviyyədə Qafqazlar (qeyd olunan əsrdə Qərbdə demək olar ki, xüsusi olaraq öyrənilməyən) haqqında əsaslı təəssüratların formalaşdırılmasında çoxsaylı Qərb səyyahları (məsələn, Robert Layal (Robert Lyall) (1789-1831), Con Aberkrombi (John Abercromby) (1841-1924) və s.) ilə yanaşı, Bəstən Əfəndi və onun qələmə aldığı müfəssəl əsərlərdən: "*Qafqaz xalqları və onların ruslara qarşı azadlıq mübarizəsi*" (Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen), "*Şərqdə min bir gün*" (Tausend und ein Tag im Orient), "*Mirzə Şəfinin nəğmələri*" (Die Lieder des Mirza Schaffy), "*Şərq və Qərbdən yeni şeirlər və nəsihətlər*" (Aus Morgenland und Abendland, neue Gedichte und Sprüche), "*Şirəzdan olan xanəndə: Hafizin nəğmələri*" (Der Sänger von Schiras: Hafisische Lieder), "*Ömər Xəyyamın nəğmələri və nəsihətləri*" (Die Lieder und Sprüche des Omar Chajjam) və digərlərinin dəyəri misilsizdir. Qeyd olunan bütün əsərlərlə yanaşı, "*F.Bodenştedtin 'Şərqdə min bir gün' əsəri ən azı iki səbəbə görə maraqlıdır. Əsər Mirzə Şəfinin rəngarəng şəxsiyyətinin təsvirilə yanaşı, qafqazşünaslıq baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir*" [Espagne, Isaxanlı & Mustafayev, 2019, s.386]. "*Qafqazların nümunəsində ibrətlənmək Mirzə Şəfinin məsləhətlərinə qulaq asmaqla yanaşı həm də, XIX əsrin birinci yarısında əsaslı şəkildə formalaşan bir elm qismində şərqşünaslığın tərəqqisilə də ayqalaşmaq deməkdir*" [Espagne, Isaxanlı & Mustafayev, 2019, s.219]. Qafqazlarla bağlı əsərlərinin ümumi həcmi və onlarda əks olunan məlumatların zənginliyini nəzərə aldıqda, F.Bodenştedti XIX əsrin ən məhsuldar qafqazşünaslarından biri (fikrimizcə birincisi) kimi səciyyələndirmək də mümkündür. Düşünürük ki, Sovetlər

dönəmində əksər hallarda Mirzə Şəfi bucağından çıxış edərək F.Bodenştedt haqqında formalaşdırılmış mənfi ictimai rəyi bir kənara qoyub qeyd olunan məsələyə daha dərindən baxsaq, XIX əsrin ortalarında Qafqazlar kontekstindən çıxış edərək Azərbaycan haqqında ən dolğun Qərb mənşəli məlumatlar alman şair və tərcüməçinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan əsrdə Qərb yazarları arasında Qafqazlar haqqında 1858-1859-cu illərdəki səyahəti zamanı xatirələrini qələmə alan Aleksandr Dümanın (1802-1870) "Qafqaz səfəri" (Le Caucase ou Voyage au Caucase) əsəri daha çox tanınmaqdadır. Amma A.Dümadan fərqli olaraq F.Bodenştedtin "Qafqaz xalqları və onların ruslara qarşı azadlıq mübarizəsi" əsəri bədillik tərəfdən deyil, konkret faktların qələmə alınması baxımından daha zəngindir. Keçmiş eləcə də, o dönmədəki tarixi hadisələrin dəqiqliklə təsviri, Qafqazlarda gedən siyasi proseslərin izahı, sosial həyatın bütün çalarlarının göstərilməsi, Qafqaz xalqlarının zəngin entik palitrasının, dini rəngarəngliyinin işıqlandırılması və bu kimi digər cəhətləri etibarlı ilə daha elmidir. F.Bodenştedt "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin *proloq hissəsində* "Qafqazlarda hər bir daşın arxasında bir döyüşçünün gizləndiyini..., hər bir oğlan uşağının artıq əsgər olduğunu..., ümitsiz ananın kölə olmaqdansa, övladı ilə birgə özünü qayalardan atacaq qədər qətiyyətliliyini" [Bodenstedt, 1873, s.xx-xxi], həmçinin bədii formada, kiçik şeirlər vasitəsilə də təsvir edir.

F.Bodenştedtin "Mirzə Şəfinin nəğmələri"ndəki şeirləri Mirzə Şəfidən tərcümə etməsi, 1874-cü ildə yazdığı "Mirzə Şəfinin irsindən: *proloq və izahlı əlavə ilə yeni nəğmələr kitabı*" (Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's: Neues Liederbuch mit Prolog und Erläuterndem Nachtrag) əsərində etiraf etdiyi kimi, bu şeirlərin müəllifinin özü olması və ya sonuncu məsələnin Sovetlər dönəmində birmənalı olaraq plagiat aktı kimi dəyərləndirilməsinə əslı olmadan, ortada sivilizasiyaların dialoqu kimi səciyyələndirilməsi mümkün olan eləcə də, XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi və eyni əsrdə Qərb ədəbiyyatında misli görünməmiş bir mədəniyyət hadisəsi vardır. Bu məsələ ətrafında istər Azərbaycan istərsə də, alman tədqiqatçıları çoxsaylı tədqiqatlar aparsalar da, plagiat məsələsi (Sovetlər dövlətdən Azərbaycan elmi ictimaiyyətində formalaşmış stereotiplər əsasında) birmənalı şəkildə və tam olaraq sübut olunmadan bir fərziyyə kimi qalmaqda davam edir. Hələ də qəti fikirdən daha çox ehtimal qismində olan bu iddianı sübut edəcək əsas dəlil, yəni, Fridrix Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərində yazdığına görə, Mirzə Şəfinin ona bağışladığı əlyazmadan ibarət şeirlər məcmuəsi günümüzədək tapılmamışdır.

Təəssüf ki, bu fərziyəvilik müəyyən dövrlərdə ideoloji manipulyasiyalara da yol açmış və məsələnin bir qədər də qaranlıqlaşmasına rəvac vermişdir. Təbii ki, Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və irsilə bağlı Sovetlər dönəmində aparılan

tədqiqatlar bu baxımdan nümunəvidir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, əsaslı qaydada Sovetlər dönəmində tədqiq edilməyə başlanan Mirzə Şəfi irsi mənbəşünaslıq baxımından əhatəli olduğu kimi, problem qismində ətraflı şəkildə araşdırılması cəhətdən də nümunəvidir. Sovetlər dönəmindəki dəmir pəncərəliklərin formalaşdırdığı məhdud imkanlara bağlı şərtləri nəzərə alıqda, o dövrün Sovet (əsasən də Azərbaycan) tədqiqatçılarının XIX əsrdə qələmə alınmış bilavsiyə F.Bodenştedtin yazdığı və eləcə də, mövzu ilə bağlı digər almandilli ədəbiyatı demək olar ki, tamamilə əldə etmələri və dərinlən araşdırmaları da xüsusi qeyd edilməyə dəyən məqamlardandır. Adı gedən dövrün Azərbaycan tədqiqatçılarından xüsusilə Əliəjdər Seyidzadə (1899-1970) və Mikayıl Rəfilinin (1905-1958) araşdırmaları mənbəşünaslıq baxımından fundamental səciyyə daşımalarına baxmayaraq, dövrə xas ideoloji qatqılar nəticəsində xeyli dərəcədə subyektiv xarakter almaları ilə də səciyyələnirlər. Sovetlərin özünə rəqib gördüyü Qərbi fəlsəfə başda olmaqla bütün elm sahələrində kəskin şəkildə ittiham etmək cəhətləri, vəzəşünaslığın tədqiqat metodologiyasının obyektivlikdən uzaqlaşaraq daha çox siyasi və ideoloji səmtə varmasına yol açmışdır. İlk öncə F.Bodenştedt başda olmaqla Qərb alimlərini kütləvi şəkildə saxtakarlıqda günahlandıraraq tənqid atəsinə tutmaq ənənələri vəzəşünaslıq və bu problem ətrafındakı araşdırmalarda aktual olan bir sıra məsələlərdə boşluqların meydana çıxmasına rəvac vermişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Mirzə Şəfi Vazehin irsinə həsr olunmuş tədqiqatlar Sovetlər dönəminin sonunadək müntəzəm şəkildə davam etdirilmişdir. Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə də, Mirzə Şəfi irsinə maraq səngiməmiş və aparılan tədqiqatlar zamanı Sovetlər dövründəki önəmli mənbəşünaslıq tendensiyalarına da eyni dərəcədə əməl olunmuşdur. Mirzə Şəfinin nəğmələri də dəfələrlə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən tərcümə edilərək təkrar nəşr edilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XIX əsr şairlərimizdən ən çox və hərtərəfli araşdırılanlardan biri Mirzə Şəfi olsa da, bununla belə, onun obrazı kimi, irsi ətrafında da bir sıra ziddiyyətlər qalmaqda davam edir. Tarixi hələ XIX əsrdən Almaniya başlanan mübahisələr isə, hələ də bitmək bilmir. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"ndəki şeirlərin ona mənsubluğu Azərbaycan alimlərindən əlavə, XX əsrin ortalarından etibarən bəzi alman tədqiqatçıları tərəfindən də qəti şəkildə səsləndirilməsinə baxmayaraq, bu məsələ hələ də birmənalı cavabını tapmadan, daha çox fərziyyəvi mühakimə qismində qalmaqda davam edir. Məsələnin həlli F.Bodenştedtin məlum nəğmələri ilk dəfə olaraq nəşr etdirdiyi "Şərqdə min bir gün" əsərində etiraf etdiyi kimi, Mirzə Şəfinin ona hədiyyə verdiyi şeirlər toplusundan ibarət əlyazma dəftərin aşkarlanması sayəsində mümkün ola bilər ki, F.Bodenştedtə

verilən (bəlkə də verilməyən) bu dəyərli hədiyyənin aqibəti günümüzədək naməlum olaraq qalır [Rəşidov, 2025, s.37-38].

Həqiqət budur ki, Qərb mədəniyyətini təmsil edən F.Bodenştedtə (hətta, onun şəxsiyyətinə) qarşı ümumi fikrin birmənalı neqativ olduğu Sovetlər dövrü tədqiqatlarındakı [Гусейнов, 1958], [Касымов, 1959] sərt münasibətdən aslı olmadan Mirzə Şəfi haqqında kifayət qədər geniş və günümüzədək yeganə qaynaq bilavasitə F.Bodenştedtin əsərləridir. Sovetlərdən sonrakı dövrün vazəhşünaslığında isə, alman tərcüməçiyə qarşı daha müaliyim xarakterli müasibət sərgiləmə ənənələrinin formalaşdığını da müşahidə edirik [Bayramov, 1975], [Arzumanlı, 2005], [Yadigar, 2010], [Əsgərli, 2010]. *“İndiyə qədər sovet və postsovet elmi ədəbiyyatında F. fon Bodenştedt plagiator kimi qələmə verilir. Xüsusilə bu bizim ötən əsrki ədəbiyyatımız üçün səciyyəvidir. Ancaq biz bir məsələni unutmamalıyıq ki, M.Şəfinin şair, şəxsiyyət, pedaqoq və filosof kimi tanınmasında, onun dünyagörüşünün və fəlsəfi baxışlarının müəyyənləşməsində ən mükəmməl mənbə elə F. fon Bodenştedtin əsərləri olmuşdur. Biz bu həqiqəti inkar edə bilmərik”* [Yadigar, 2010, s.8]. İlk dəfə “Şərqdə min bir gün” əsərində Mirzə Şəfini oxucularına tanıdan F.Bodenştedt yazır ki, “əgər mənim möhtərəm müəllimim bu kitabda qələmə aldığım həcmcə kiçik yazılardan sonra, Qərbdə özünə çoxlu dostlar (oxucular nəzərdə tutulur-Z.R.) qazanarsa, daha sonra onu bütün əzəmətilə dünyaya tanımaq və Gəncəli müdrikə ayrıca bir kitab həsr etməyin də əleyhinə deyiləm. Belə bir əsərin ərsəyə gəlməsi üçün Mirzə Şəfinin hələ tərcümə olunmamış çoxsaylı şeirləri, onun “Divani-Hikmət”i, mənimlə uzun yazışmaları və son sevgi hekayəsi məni zəngin məlumatlarla təmin edəcəkdir” [Bodenstedt, 1851, s.276-277]. Mirzə Şəfinin qısa bir zaman müddətində oxucular tərəfindən sevilməsi və bütövlükdə Almaniyada qazandığı pərəstişkarlarının F.Bodenştedtin gözlədiyindən də çox olması, “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin ayrıca bir əsər kimi meydana çıxmasına səbəb oldu. Qafqazlara səyahətlərini qələmə alarkən Bustan Əfəndi tərəfindən Tiflis xatirələrinin baş qəhrəmanı olaraq tanıtılan yox, Azərbaycan şairi kimi xüsusiləşən Mirzə Şəfinin təqribən əlli il davam edəcək Avropa macəraları, məhz bu əsərin nəşr olunması tarixindən başlamış oldu. Bu mənada, uzun illər tədqiqatçılar arasında müzakirə mövzusu olmuş plagiat məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün F.Bodenştedtin mövqeyini, bilavasitə özünün məsələyə münasibətindən çıxış edərək, onun qələmə almış olduğu əsərlərində əks olunan daha məntiqli hesab etdiyimiz arqumentlərin təhlilini məqsəduyğun hesab edirik. Təbii ki, bu tədqiqat F.Bodenştedtin ümumilikdə dəyərləndirdikdə plagiat kimi xarakterizə edilməli olan əməlinə haqq qazandırmadığı kimi, Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və yaradıcılığına da heç bir halda kölgə salmır. Tədqiqatda mədəni irsimizdə dərin

izlər buraxsa da, mahiyyətə ziddiyyətli olan bu məsələyə təəssübkeşlik prizmasından deyil, elmi-tənqidi müstəvidən yanaşmağı hədəfləyirik.

3.F.Bodenştedtin təsvir etdiyi şərqli Mirzə Şəfi obrazı

Sovetlər dövrü tədqiqatçılarından fəqli olaraq F.Bodenştedt, XIX əsrin kontekstində Mirzə Şəfinin obrazını düzgün və bilavasitə milli dəyərlərimizdən çıxış edərək formalaşdırmışdır. Paradoksal səslənsə də, Vazeh haqqında bütün məlumatları bilavasitə Bustan Əfəndinin almanca olan əsərlərindən əldə etmələrinə baxmayaraq Sovet tədqiqatçıları aşağıda da görəcəyimiz kimi, Azərbaycan şairini alman tərcüməçinin təsvir etmədiyi şəkildə təsvir etmişdirlər. İstənilən halda məsələyə XIX əsr Azərbaycan reallıqları müstəvisindən nəzər salındıqda F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" xatirələri xüsusi önəm kəsb etməkdədir ki, bu mənada "F. fon Bodenştedt öz dərin məzmunlu əsərlə ustadı Mirzə Şəfiyə ehtiramla bir abidə ucaltmışdır" [Yadigar, 2010, s.86]. O, Qafqazlara səyahəti zamanı qələmə aldığı qeyd olunan xatirələr toplusundan ibarət əsərində müəllimi Mirzə Şəfini təsvir edərək yazır ki, *"Mirzə Şəfinin gümanınca Qərbin övladları hələ də imansız şəkildə və zülmət içində yaşayırlar. Ona görə, onun hikmət və bilikdə bizlərdən üstün olduğunu iddia etməsi də tamamilə aydındır. Üstəlik, Mirzə Şəfi öz fəaliyyətilə Şərq maarifçiliyi və müdrikliyinin zaman keçdikcə aramızda yayılacağına da ümid bəsləyirdi"* [Bodenstedt, 1851, s.76-77]. "Müqəddəs dilləri (*İslam dininin təmsil olunduğu Şərq dilləri nəzərdə tutulur-Z.R.*) başa düşmədən özümüzü necə müdrik və ya alim adlandırıb bildiyimiz, bu məhdud bilgilərimizlə necə dünyanı dolaşa biləcəyimiz Mirzə Şəfi üçün tamamilə anlaşılmaz idi" [Bodenstedt, 1851, s.77]. F.Bodenştedtin xatirələrindən də aydın göründüyü kimi, Vazeh düşüncə baxımından Şərq, daha dəqiq XIX əsr Azərbaycanına xas milli ruha sahib bir düşünür olmuşdur. Bu baxımdan, İslam mədəniyyəti kontekstində yetişən Mirzə Şəfinin digər mədəniyyətlərə münasibətdəki dəyər meyarlarının da İslam mədəniyyətinin haşiyələrilə məhdudlaşması təbiidir. Mirzə Şəfidə F.Bodenştedti cəlb edən əsas xüsusiyyət də, onun öz mədəniyyətinə sıx şəkildə bağlı olması idi. Bu mənada İvan Konstantinoviç Yenikolopov (Enakolopaşvili) (1893-1994) da yazır ki, *"F.Bodenştedtin sözlərinə görə, onun Mirzə Şəfini müəllim olaraq seçməyə sövq edən amil Mirzənin Qərb mədəniyyətinə bulamaması olmuşdur"* [Ениколопов, 1938, s.43].

F.Bodenştedt orta əsrlərdən başlayaraq XIX əsrədək zəngin miras kimi qalmış, bilavasitə İslam irsinə bağlı və qeyd olunan əsrin tarixi reallıqları baxımından yenidən aktuallaşan məsələlər kontekstində də müəllimini olduqca dəqiq bir şəkildə təsvir edirdi. Haqqında başqa heç bir tutarlı mənbələrin olmadığı Mirzə Şəfinin XIX əsr çərçivələrindəki mümkün obrazını, həmin dövrün ənənəvi meyarları kontekstinə uyğun olaraq inandırıcı bir formada

təqdim etməyə çalışdı. O, yazır ki, "Mirzə Şəfinin dünyagörüşü təsəvvüfdən qaynaqlanırdı" [Bodenstedt, 1891, s.196]. Fikrinin davamında təsəvvüf haqqında bilgilərinin yetərinə əsaslı olmadığı aydın görünsə də, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfini "qaynağını Qanq çayı sahillərindən götürərək bütün İrana yayılan təsəvvüfün" [Bodenstedt, 1891, s.196] təmsilçisi kimi təsnif etməsi məntiqlidir. XIX əsrdə Qərbin Şərq haqqında malik olduğu səhih elmi məlumatların məhdudluğunu nəzərə alıqda, Bustan Əfəndinin sonralar Qanq sahillərindəki yayılacaq təsəvvüfün bilavasitə İslam ilə bağlılığını bilməməsi bağışlanası bir məqamdır. Digər tərəfdən, dövrünün nüfuzlu alimləri tərəfindən tədqiq edilərək əsaslandırılan və Avropa elmi ictimaiyyətində dərin kök salmış başlıca konsepsiyaların təsirlərini nəzərə alıqda, F.Bodenştedtin təsəvvüfün qaynağını təkcə İslamın özünə deyil, həmçinin Qanq çayı sahillərinə münbər etməsi də təsadüfi olaraq baş verən bir hadisə deyil. O (bilavasitə ona və ya Fridrix Vaqnerə (Friedrich Wagner) aid olması bilinməyən Frederik Çarlz Lassels Vraxsalın (Frederic Charles Lascelles Wraxall) (1828-1865) tərcüməsi əsasında), XIX əsrin Qərb şərqşünaslığında təsəvvüfün İslam mənşəli olmasını iddia edən Avqust Toluk (August Tholuck) (1799-1877) kimi alimlərin formalaşdırdıqları fikirlərlə yanaşı, Antuan İsaak Silvestr de Sasi (Antoine Isaac Silvestre de Sacy) (1758-1838) və Franz Avqust Şmölders (Franz August Schmölders) (1809-1880) təşəqqüşnasların irəli sürərək mənbəyini Qanq sahillərindən başlayan təsəvvüf konsepsiyasının mövcud olmasına da diqqət yetirir [Wraxall, 1854, s.143]. Bununla yanaşı, o, 1884-cü ildə qələmə aldığı "Şərq və Qərbdən yeni şəirlər və nəsihətlər" adlı əsərində təsəvvüf haqqında, artıq daha dolğun biliklərə yiyələndiyini də nümayiş etdirirdi. F.Bodenştedt adı gedən əsərin "Mirzə Şəfinin sələfi" adlanan bölməsində Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) etdiyi tərcümələr əsasında təsəvvüfün ən əsas metafizik prinsiplərindən biri olan aləmin yoxluğu (ədəm) konsepsiyasının fəlsəfi mahiyyətini göstərməyə çalışırdı. Bustan Əfəndi Mövlanəyə istinadən yazır ki, "görünən dünya sadəcə bir kölgə və illüziyadır" [Bodenstedt, 1882, s.179]. "Dünya xalis bir əksdir" [Bodenstedt, 1882, s.181].

İslamın ilk yayılmağa başladığı dövənlərdə meydana gələn təsəvvüf, XIX əsrdə də İslam dünyasında ən əsas dini-fəlsəfi fikir axınlarından biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Təsəvvüfün təsirləri din, fəlsəfə, poeziya, əxlaq, estetik fikirdə də özünü qabarıq şəkildə büruzə edirdi. Digər tərəfdən, təsəvvüfün XIX əsrdə Qafqaz xalqlarının Rusiya İmperiyasına qarşı azadlıq mübarizəsində əsas konsolidasiya edici faktor olması da məlumdur. F.Bodenştedtin böyük rəğbət bəslədiyi Şeyx Şamilin (1797-1871) rəhbərlik etmiş olduğu müridizm hərəkatı və ideya etibarı ilə bilavasitə təsəvvüfdən qaynaqlanan müridizm cərəyanının Qafqaz xalqları arasında böyük rəğbət

görərək geniş yayılması bu baxımdan olduqca nümunəvidir. Şeyx Şamilin tarixi rolunu yüksək qiymətləndirən F.Bodenştedt yazır ki, *"Şamil təkcə döyüşçü deyil həm də, imam, qanunverici və islahatçıdır. Seçimlərində ehtiyatlı, mümkün imkanlarından məharətlə istifadə edən və mövcud çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün boşluqları fərasətlə tamamlamağı bacaran... Şamilin tarixdə parlaq bir yeri vardır... Bu gün rəhbərlik etdiyi insanlar ancaq onun sayəsində xalq olmuşdurlar. Onun tərəfindən dağınıq xalqların, adətlərə, ənənələrə görə bir-birlərindən ayrılmış, bəzən isə, qan davaları əsasında bir-birinə düşmən kəsilmiş çoxsaylı tayfaların vahid halda birləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş Almanıyanın yaradılmasından daha çətin olan bir proses kimi görünürdü"* [Bodenstedt, 1848, s.469-470]. *"Şamil, İslamın köhnə əhkam ağacına çalaq edərək peyvənd bir qol və ya yeni bir təlim qurmağa müvəffəq oldu. İndiyə kimi bir-birinə şiddətli nifrət bəsləyərək düşmən kəsilən Ömər və Əli məzhəblərini barışdırdı. Bununla da, Dağıstanın dağınıq olan tayfalarını ümumi bir inamın möhkəm bağları vasitəsilə öz ətrafında sıx şəkildə birləşdirdi. Bu ilk və vacib addımın sayəsində qurulan ortaq inanc tezliklə ruslara (onların işğalçılıq siyasətinə-Z.R.) qarşı ümumi nifrət formalaşdıraraq qazanılan sonrakı uğurların da əsas təminatçısına çevrildi"* [Bodenstedt, 1848, s.470-471].

4.Sovetlər dönəmində təhrif edilən Mirzə Şəfi obrazı

F.Bodenştedtin yaratdığı şair-düşünür Mirzə Şəfi obrazı XIX əsr Azərbaycan ruhunu tam əks etdirsə də, Mirzə Şəfinin əsaslı olaraq tədqiq edildiyi Sovetlər dövrü onun obrazı kimi, düşüncələrini də xeyli dərəcədə təhrif etmişdir. Bu dövrün Azərbaycan tədqiqatçıları Mirzə Şəfini böyük bir həvəs və şövqlə tədqiq edib, tədqiqatlarını Mirzə Şəfi haqqında olan alman dilli ilkin qaynaqlar əsasında aparsalar da, Sovetlərin ictimai elmlərə çizdiyi məcburi ideoloji çərçivələrindən də yayına bilməmişdirlər. Bu süni əlavələr aparılan tədqiqatların əsas hədəfdən yayınmasına və çox vaxt Mirzə Şəfi haqqında həqiqəti əks etdirməyən sovetlərəxas stereotiplərin formalaşdırılmasına da yol açmış olurdu. Bu kimi məqamlardan ən əsası, Vazehi süni şəkildə müasirləşdirərək XIX əsrdən köçürüb XX əsrə yerləşdirmək və XX əsr Sovetlər dönəminin ruhunda təqdim etmək təşəbbüsləridir. XIX əsr Azərbaycan reallıqlarının formalaşdırdığı şairin, milli dəyərlər əsasında təməllənən düşüncələrinə dövrünün kontekstinə yad təriflər verən Sovetlər dövrü Azərbaycan tədqiqatçılarına görə, *"fəlsəfənin əsas sualına münasibətdə Vazeh materialistdir"* [Мирзоева, 1981, s.54]. *"Mirzə Şəfinin ateizmi allahçılıq ideyasını tamamilə atmadığı üçün, tam ardıcıl da, deyildir"* [Vazeh, 1961, s.20]. *"Dünyagörüşünün xarakterinə görə Mirzə Şəfi materialist yönümlü panteist olmuşdur"* [Гейошев, 1968, s.173]. *"Mirzə Şəfi Vazehin irsində panteizm və empedoklizm (ümumilikdə qədim köklərə malik*

materializm mənasında-Z.R.) əks olunub" [Сеид-заде, 1969, s.282]. "Mirzə Şəfi dinlərin, xüsusilə də İslamın barışmaz düşməni olmuşdur... Müsəlman dinin tənqidində onun çıxış nöqtəsini Allahın, bütün fəvqəltəbii qüvvələrin, axirət dünyasının və axirətdə mükafat ideyasının inkarı təşkil etmişdir" [Халилов, 1984, s.121]. Mirzə Şəfi Vazehin Sovetlər dövründə başa düşülən formada materializm, panteizm, ateizm, od, torpaq, su, hava kimi dörd maddi elementi (rizomata) əsas sayan Sokrataqədərki yunan filosofu Akraqaşlı Empedoklun (e.ə. 490-430) adı ilə empedoklizm kimi "izmlər"lə təsnifləndirilməsi süni əsaslara malik qeyri-obyektivlikdən başqa bir şey deyil. XX əsrin 20-ci illərindən sonra formalaşan reallıqları və ya *indini*, mümkün olmamasına baxmayaraq XIX əsrə, yəni *keçmişə* uğursuz şəkildə ekstrapolyasiya etmək cəhdidir. Bu cəhətdən, XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətindən qidalanaraq yetişən Mirzə Şəfidən, 1917-ci ildən sonra uydurulan və 1991-ci ildə tarixin tozlu səhifələrində qalan ideoloji fəlsəfənin hansısa efemer suallarından bilavasitə xəbərdar olmasını gözləmək, heç bir tənqiddə dözməyən məntiqsiz mühakimədir. Sovetlər dövründə yaradıcılığının ictimai-fəlsəfi məsələlərdən bəhs edən qismi bir qayda olaraq ideoloji planda araşdırılan maarifçi təkcə Mirzə Şəfi Vazeh olmamışdır. Bu dövrdə Mirzə Kazım bəy [Rəşidov, 2022], Mirzə Fətəli Axundzadə [Rəşidov, 2022], [Rəşidov, 2023], Həsən bəy Zərdabi [Rəşidov, 2023] və digər maarifçilərimizin irslərində öz əksini tapan fəlsəfi məqamlarla yanaşı, dini, sosial, siyasi məsələlər də əksər hallarda eynən ideoloji kontekstdə təhrifli şəkildə tədqiq və təbliğ olunması ilə səciyyələnirdi.

Təəssüf ki, qeyd olunan ideoloji şablonlara həddindən ziyadə aludəlikdən irəli gələrək Mirzə Şəfiyə qarşı cəfəng iddialar irəli sürən Sovet tədqiqatçıları da olmuşdur. "M.Şəfi dinin əqlin təsadüfi yanılması yox, fanatizmin nəticəsi olduğunu bilmirdi və bunu bilə də bilməzdi... O, sinifli cəmiyyətdə dinin sosial köklərinin oynadığı rolu dərk etmək səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir..." [Касумов, 1959, s.53]. "Mirzə Şəfinin bir çox şeirləri, müdrik kəmləri və nəsihətləri göstərir ki..., o, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması sayəsində, azərbaycan xalqının da sakit həyata qovuşduğunu alqışlayırdı" [Сеид-заде, 1969, s.291]. "Bir maarifçi kimi Mirzə Şəfi maarifçilik ideyalarını təbliğ edir və qabaqcıl rus mədəniyyətinə xüsusi diqqət ayırırdı" [Гусейнов, 1958, s.108]. Ruhən XIX əsr Azərbaycan maarifçilik ənənələri və bu dövrün epistemasından qidalanan Mirzə Şəfidən XX əsrin iddialı və mübariz kommunistlərinə xas keyfiyyətləri tələb etmək, Kommunist Partiyasına yarınmağın göstəricisidir. Azərbaycanda 1917-ci ildən sonra kəskin yerli müqavimətin qırılması nəticəsində mərhələli şəkildə əksər hallarda zorla formalaşdırılmış reallıqları (çox vaxt Rusiya imperiyası ilə bağlı tarixi faktların Sovetlər dövrünə ekstrapolyasiya edilməsi nəticəsində süni şəkildə yaradılan

və ideoloji olaraq uydurulan), keçmişə Mirzə Şəfinin dövrünə, Qafqaz müharibəsinin (1817-1864) şiddətlə davam etdiyi bir tarixi dönməyə köçürmək və ideoloji don geydirilən "sülh və dostluq!" şüarının tarixini saxta formada qədimləşdirməyə hesablanmış addımdır.

Sovetlər dönməsində cəmiyyətdə kök salmış ideoloji klişələr fonunda Mirzə Şəfi ilə F.Bodenştedt arasında bəzən ağılasığmaz dərəcədə absurd görünən fəlsəfi müqayisələr də aparılırdı. "Mirzə Şəfi materialist şair və düşünür, F.Bodenştedtsə idealist olaraq" [Рафили, 1958, s.101] təqdim olunurdu. Mirzə Şəfi haqqında günümüzədək yeganə mənbə olaraq qalan F.Bodenştedtin əsərlərindən də göründüyü kimi, əksər XIX əsr aydınları-maarifçiləri kimi, Vazeh də, öz dövrünün kontekstində istibdad, gerilik, fanatizm, mövhumatçılıq, cəhəltərəstliyi (Qərbdə başa düşülən obskurantizm mənasında yox) tənqid etsə də, XX əsr Sovetlər dövründə Şərqdə idealizm deyilərkən nəzərdə tutulan və əksər hallarda bilavasitə onunla eyniləşdirilən İslam dinini inkar etmədiyi kimi, heç bir halda İslam mədəniyyətinin həddlərini tərk etməyə də çalışmamışdır. Mirzə Şəfinin uydurulmuş materializmi bilavasitə Sovetlərə xas qatı ideoloji planda müasirləşdirilərək, dinin sosial həyatın bütün sahələrinə sirayət etdiyi XIX əsr Qafqazlarından, bu "izm"-in çox-çox əvvəllər doğulduğu Avropaya sovetləşmiş şəkildə və F.Bodenştedtin antaqonizmi olaraq nümayiş etdirilməyə çalışılırdı. Paradoksal səslənsə də, Vazehə aid bütün məlumatları bilavasitə "idealist" qərblidən əldə etmələrinə baxmayaraq, Sovet tədqiqatçıları bu "xalis idealizmin" içində Mirzə Şəfinin "aydın materializm"-ini sezməyi də bacarırdılar! Sovetlər dövrünün məşhur ideoloji-fəlsəfi qayəsi olan müsbət mənada materializm və mənfi konnotasiyada idealizm mücadiləsindən çıxış edərək bəzən tədqiqatçılar bir qədər də irəli gedib, "həyata materialist baxışı və sağlam realizmlə Mirzə Şəfi təbii ki, F.Bodenştedt kimi Avropa təhsilli insanda düşünməyə həvəs oyatdı" [Рафили, 1958, s.100] kimi əqli nəticələrə də gələ bilirdilər! Nəinki düşünmək, düşünməyin fəlsəfi tənqidini də ortaya qoymuş filosoflar yetişdirən bir xalqın təmsilçisi olan F.Bodenştedtə, düşünmək həvəsini Mirzə Şəfinin aşıladdığını iddia etmək, Mirzə Şəfini ucaltmaq yox, onun adından istifadə edib, Sovet ideologiyasının təsiri altında qeyri-iradi olaraq Qərb mədəniyyətlərinə qarşı dözümsüzlük və bilavasitə bu mədəniyyətin doğurduğu filosofların fəlsəfədəki böyük nailiyyətlərinə qarşı etinasızlıq nümayiş etdirməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ideoloji ünsürlərin və uğursuz müqayisəli təhlillərin, araşdırdığımız mövzu üzrə aparılmış Sovetlər dövrü tədqiqatların elmiliyini zədələməsi məsələsinə alman tədqiqatçıları da diqqət yetirmişdirlər. Bu qəbildən olan məqamların tənqidi baxımından, alman baptist ilahiyyatçısı və filoloqu Yohannes Mundhenkin (Johannes Mundhenk) (1909-1986) "*Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında*" (Friedrich

Bodenstedt und Mirza Schaffy: in der aserbeidschanischen Literaturwissenschaft) adlı əsəri xüsusilə nümunəvidir. O, Sovetlər dövrü Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən *“fikirlərinin tamamilə ənənəvi əxlaqi xarakter daşdığı Mirzə Şəfinin, Heraklit və Empedokl mənşəli materialist filosof eləcə də, mütərəqqi materialist və ateizm təbliğatçı elan edilməsinə istehza ilə yanaşı”* [Mundhenk, 1971, s.42]. Araşdırmaların mənbəşünaslıq baxımından dərin olmasına baxmayaraq, Sovetlər dönməninə vazehşünaslığına xas ən zəif cəhət, tədqiqatçıların əsas məsələ olan F.Bodenştedt-Mirzə Şəfi sualının obyektiv təhlili deyil, bu məsələyə hədsiz ideoloji çalarlar qatmaq təşəbbüsləridir. Məhz bu kimi məqamlar Sovet tədqiqatçılarının vazehşünaslıqda əldə etdikləri əsas elmi nailiyyətlərlə yanaşı, plagiat məsələsini sübuta yetirməyə hesablanmış kifayət qədər tutarlı arqumentləri də alman tədqiqatçılarının tənqidləri qarşısında əsassız edirdi.

İdeoloji şablonlar əsasında tədqiq edilməsinə baxmayaraq, ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Şəfinin günümüzdə bildiyimiz Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi olmasında Sovetlər dövrünün oynadığı mühüm rol da danılmazdır. Düzdür, bu dövrdə tanınmış Sovet tədqiqatçılarının Mirzə Şəfi irsinin tədqiqinə cəlb edilmələri və “Nəğmələr”in yenidən tərcümələri elmi maraqlardan daha çox, Sovetlərdə kütləvi nifrət obyektı olan Qərb burjuaziyasının “günahkar” nümayəndəsini ifşa etməyi hədəfləsə də, sonda bu ideologiya oyunlarından qalib çıxan Mirzə Şəfi Vazehin özü olmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində vətəninə bilinməyən Mirzə Şəfi bu münaqişələrdə doğuldu, bilindi, tanındı və sevildi. Paradoksal səsləndə də, şərqli Mirzə Şəfi *öncə şərqlilikdən tamamilə uzaqlaşaraq qərbliləşdi. Müvəqqəti almanlaşdığı kimi daha sonra, Sovetlərin bilavasitə görüldüyü halda gerçəkdə bilvasitə səyləri nəticəsində əbədi olaraq azərbaycanlılaşdı.*

5.F.Bodenştedtin plagiat təəssüratı formalaşdıran etirafları

F.Bodenştedtin Mirzə Şəfi ilə bağlı etirafları və ya bilavasitə bu etirafların sonrakı yozumundan irəli gələrək məşhur plagiat məsələsinin baş qaldırmasına səbəb olan əsəri “Mirzə Şəfinin irsindən” adlanır. İllər əvvəl Mirzə Şəfiyə mənsubluğunu bilavasitə özü vurğuladığı “Mirzə Şəfinin nəğmələri” əsərindəki şeirlərin də tam olaraq əks olunduğu “Mirzə Şəfinin irsindən” adlı kitabda F.Bodenştedt, Vazehin şeirlərlə yanaşı öz şeirlərini də nəşr etdirmişdir. Düşünürük ki, “Mirzə Şəfinin irsindən” əsərində F.Bodenştedtin açıq şəkildə etirafları təəssübkeşlik rakursundan deyil, birbaşa olaraq müəllifin öz dilindən səsləndiyi formada şərh edildikdə, Sovetlər dönməində aktuallaşan birmənalı plagiat məsələsinə də xeyli dərəcədə aydınlıq gəlmiş olur. Əsərdə F.Bodenştedtin fəlsəfi formada, mənəaltı olaraq çatdırmaq istədiyi fikirlər onun gerçək məramını daha dəqiq bir şəkildə ortaya qoyur. “Mirzə Şəfinin nəğmələri”ndəki “şeirlərin öz doğruluşlarına görə Mirzə Şəfiyə deyil, məhz ona

borclu olduğunu" [Bodenstedt, 1891, s.191] yazaraq ilk öncə öz sadıq oxucusunu çaşqınlığa salan F.Bodenştedt, "Mirzə Şəfinin irsindən"ində yazır ki, "Mirzə Şəfinin adı ilə bağlı nəğmələrin bu kitabla əlaqəsi, güllərin onları yetişdirən bağça ilə əlaqəsi kimidir" [Bodenstedt, 1891, s.191]. F.Bodenştedt alleqorik bir formada özünü güllərin, yəni, nəğmələrin toplandığı bağça kimi təsnifatlandırırsa da, bu güllərin əkilərək gülə çevrilməmişdən öncə toxum qismində başqa bir bağçadakı torpağın məhsulu olduğuna da mənəaltı olaraq eyham vururdu. Daha sonra o, yalnız alman dilində qalmış nəğmələrin memarının nədən, məhz özü olmasını bir qədər də dərinlən izah edib aydınlaşdırmağa çalışırdı. O, yazır ki, *"Mirzə Şəfinin obrazını gözümün önündə olduğu kimi çəkdim. Onun xarakterinin nəğmələr və nəsihətlərdə əks olunmasına imkan yaratdım. Bunun üçün nəğmələr və nəsihətləri onun dilindən verdim. Düşüncələrimin doğruluşuna görə daha çox ona borclu olduğumdan, öz düşüncələrimi də onun dilindən səsləndirdim"* [Bodenstedt, 1891, s.202]. F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin Qərb oxucusunda böyük maraq doğuracaq rəngarəng Şərq obrazını nəğmələrə də köçürdüyünü tam aydın şəkildə yazırdı. Eləcə də, Mirzə Şəfini nəğmələrin (istər Bodenştedtin başa düşdüyü səviyyədə almancaya tərcümə etdiyi istərsə də, onun bilavasitə özü yazdığı) ərsəyə gəlməsinə impuls verən şəxs və ya öz müəllimi qismində görürdü. Ərsəyə gəlmiş olan almanca nəğmələrin müəllifi kimi sonda özünü təqdim etsə də, nəğmələrin hər birində bilavasitə Mirzə Şəfinin ruhunun olmasını da özü təsdiq edirdi. "İrsdə" tərcümələr nəticəsində doğularaq bilinən şerlərin formaca onun olmasını bildirməklə Bustan Əfəndi, onların məzmunca Mirzə Şəfiyə məxsusluqlarını da açıq bir şəkildə etiraf etməyə çalışırdı.

Plagiat məsələsinin bir qədər də aydınlaşması üçün diqqət yeririlməsi vacib olan daha bir məqam, F.Bodenştedtin XIX əsr Azərbaycan poeziyasının mənə çalarlarını anlayacaq səviyyədə dil bilgilərinə malik olmamasına nəzər salmaqla yanaşı eləcə də, bu mühüm məsələdən hasil olan növbəti sualların üzərində xüsusi olaraq durmaqdan ibarətdir. F.Bodenştedt yazır ki, "parlaq xüsusiyyətlərə malik bir insanla uzun müddət intellektual ünsiyyətdə olduqda, düşüncənizdə onun haqqında müəyyən təəssüratlar qalır... Mən də Mirzə Şəfinin məndə yaratdığı ümumi təəssüratları göstərməyə cəhd etdim. Onun obrazını ilk dəfə olaraq "Şərqdə min bir gün" əsərində ifadə etdiyim kimi saxladım. Mirzənin rəhbərliyi altında tatar dilində yazdığım, öncə onun mənə oxuduğu daha sonrasa, mənim ona oxumalı olduğum tatar və fars nəğmələrindən olduqca məhdud formada yararlanırdım. Çox vaxt bu nəğmələrdən xüsusi bir obraz və ya aydın bir ifadəni mənimsəməklə kifayətlənməli oldum. Mən öz məqsədimi nəyinsə bilavasitə özünü (*ehtimal ki, Mirzə Şəfinin şeirlərinin orijinal formasını nəzərdə tutur-Z.R.*) deyil, onun nəticəsini göstərmək kimi təyin etdim" [Bodenstedt, 1891, s.201-202]. Burada

F.Bodenstedt Mirzə Şəfinin ona verdiyi dərslərin gedişində eləcə də, onunla uzun söhbətləri zamanı şeirlər söyləyərkən və ya ola bilsin ki, "Divani-Hikmət" ədəbi məclisində iştirak edə bildiyi vaxtlarda eşitdiyi şeirləri tam mənimsəyə bilmədiyi üçün, başa düşdüyü qədər, dil bilgilərinin imkan verdiyi dərəcədə tərcümə etdiyini izah etməyə çalışırdı. Digər tərəfdən, XIX əsrdə Azərbaycanda yaygın bədii forma kimi əruz vəznində olan şeir formalarında eyni vaxtda istifadə edilə bilən ərəb, fars və Azərbaycan sözlərinin cinas mənalarını eləcə də, daha vacibi şeirin ümumi məzmununu qavramaq üçün bu dilləri müəyyən bir səviyyədə bilmədən, hər hansı bir şeiri alman dilinə tərcümə etmək mümkünsüzdür. F.Bodenstedt yazır ki, "tatar və fars nəğmələrinin məzmunlarının izahında köməkçi dil olaraq yalnız qeyri-kafi səviyyədə rusca bilən Mirzəmdən daha çox, Georq Rozenə borcluyam. İstanbuldan Tiflisə gələrək müəyyən müddət Mirzə Şəfinin mənə verdiyi dərslərdə iştirak edən Georq Rozen inanılmaz dərəcədə qısa bir müddətdə türkcə danışmağı öyrənmişdi" [Bodenstedt, 1888, s.291]. Göründüyü kimi, Mirzə Şəfi ilə Bustan Əfəndi arasında getdikcə daha da intensivləşəcək ünsiyyətin qurulmasında, ilk əvvəl alman şərqşünası və diplomatı Georq Rozen (Georg Rosen) (1821-1891) də vasitəçi olmuşdur. Ona görə də, F.Bodenstedt tərcümələrini bir qayda olaraq eşitdiyi şeirlərdən nisbətən aydın başa düşdüyü bir neçə söz əsasında və ya ən yaxşı halda isə, ümumi mənaya yaxın bir formada gerçəkləşdirirdi. Bu və bu qəbildən olan digər incə məqamları xüsusi olaraq tədqiq edən Ə.Seyidzadə yazır ki, "*F.Bodenstedt Vazehin qəzəllərindən seçdiklərini tam şəkildə tərcümə edirdi. Bəzən tam tərcümə etdiyi qəzəlin beytləri, hətta bəndlərini 'Nəğmələr'in fərqli bölmələrinə də salırdı*" [Сейд-заде, 1969, s.159]. Qeyd edək ki, alman tədqiqatçılarının Sovet tədqiqatçıları tərəfindən F.Bodenstedti birmənalı olaraq plagiatda günahlandırmaqlarına qarşı istifadə etdikləri başlıca əks arqumentlərdən biri də, Sovet tədqiqatçılarının özlərinin də dəfələrlə təsdiq etdikləri sonuncu məsələ olan fraqmentarlıq ilə bağlı olmuşdur. "F fon Bodenstedt Mirzə Şəfini nəğmələrin müəllifi kimi təsvir etsə də..., böyük ehtimalla Hafiz poeziyasından götürülən (*onun irsindən ruhlanmaq mənasında-Z.R.*) nəğmələr forma və məzmun baxımından eləcə də, işarə, üslub və dil cəhətdən fars poeziyasına uyğun gəlmədiklərindən çox güman ki, F fon Bodenstedt tərəfindən Mirzə Şəfi təxəllüsü altında yazılmışdırlar..." [Masalskis, 2003, s.109]. F.Bodenstedtin Hafiz poeziyasından bəhrələnməsinə digər alman tədqiqatçıları da diqqət yetirirlər [Bürgel, 2004, s.8]. Düşünürük ki, Bustan Əfəndinin tərcümələrində açıq şəkildə öz əksini tapan fraqmentarlıq, daha öncə alman dilinə tərcümə edilmiş Hafiz faktoru ilə də xeyli dərəcədə bağlı olmuşdur. Zənnimizcə, F.Bodenstedt Mirzə Şəfidən etdiyi formasız tərcümələrə, ruhən Vazehə yaxın olan Hafiz şeirləri vasitəsilə

müəyyən forma verməyə çalışırdı. Mirzə Şəfidən etdiyi tərcümələr zamanı, mənanı ifadə etmək çətinlikləri ilə üzləşdikdə söz ehtiyatı baxımından Hafizdən edilən tərcümələrə də müraciət etmişdir. Bu anlamda, onun daha sonralar qəlmə aldığı "Şirazdan olan xanəndə: Hafizin nəğmələri" adlı daha bir Şərq mövzusunda əsərinin olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Bu əsərdə F.Bodenştedt onadək əsaslı şəkildə alman dilinə tərcümə edilməsinə baxmayaraq, Hafizin "Divan"ından bir çox şerləri yenidən tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Məlumdur ki, Almaniyada F.Bodenştedtdəki Hafizin nümunəsində Şərq poeziyasına bilvasitə müraciət etmiş, ondan təsirlənən, hətta müəyyən mənada onu təqlid edərək əsərlər yaradan böyük şairlər də olmuşdur. Yohann Volfqanq fon Götenin (Johann Wolfgang von Goethe) (1749-1832) 1814-1819-cu illər aralığında qələmə aldığı "Qərb-Şərq Divanı" (West-östlicher Divan) bu baxımdan nümunəvidir. O, Avstriya şərqsünası Yozef fon Hammer-Purqştal (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall 1774-1856t) ərəfindən Hafiz Şirazi (1325-1390) "Divan"ının alman dilinə edilən tərcümələrindən ilhamlanaraq öz məşhur əsərini qələmə almışdır. Bu mənada, alman oxucusu arasında ilk öncə F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsəri, daha sonra "Mirzə Şəfinin nəğmələri" nə kütləvi marağın oyanmasında, böyük şair və şərqsünalarının təmsalında Şərqlə öncəki tanışlıq amilinin təsirləri də böyük olmuşdur. Poeziyaya qarşı tələbləri, estetik zövqü yüksək olduğu kimi, tənqidi ruhu ilə də səciyyələnən bu oxucu kütləsinin F.Bodenştedt yaradıcılığına həvəsi, Hafizin nümunəsində Şərq motivlərinin Göte vasitəçiliyi ilə tanışlığından da qaynaqlanır. Bəzi tədqiqatçılar F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərindən doğulan "Nəğmələr" in "Qərb-Şərq Divanı"na oxşar tərzdə yazılmasının da təsadüfi hal olmadığını qeyd edirlər. Ə.Seyidzadə yazır ki, "F.Bodenştedtin tərcümə etdiyi 'Nəğmələr'də rast gəlinən Hafiz mövzuları, şənlik və şərab kultu artıq ondan öncə Götenin 'Qərb Şərq divanı'nda da öz əksini tapmışdır" [Сейд-заде, 1969, s.197]. Götenin formalaşdırdığı "Hafiz kultu"na maraq Almanıyanın 1848-1849-cu il inqilabından sonrakı əks-inqilabi dövründə yenidən artmağa başladı. Bu mənada, Frans Petroviç Şiller (Франц Петрович Шиллер) (1898-1955) yazır ki, "qəzəlin formasını mükəmməl şəkildə təqlid edən Fridrix Bodenştedt sevgi və şərabi ucaldırdı. Təntənəli qafiyələrdən istifadə edərək siyasət, din və həyati hikmətlər haqqında naqqallıq edirdi" [Шиллер, 1934, s.260].

F.Bodenştedtin özünün də dəfələrlə qeyd etdiyi fragmentarlıq məsələsi "Şərqdə min bir gün", "Mirzə Şəfinin nəğmələri" və "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərlərindəki şeirlərin demək olar ki, hamısında aşkar şəkildə özünü göstərməkdədir. F.Bodenştedt bu məsələyə adı çəkilən əsərlərindən sonuncusunda bir qədər də aydınlıq gətirməyə çalışırdı. "Heç kim nəyisə eynən olduğu kimi təkrar etmək iqtidarında deyil. Nəyisə ancaq öz şüurunda əks

olunduğu formada vermək mümkündür. Şübhəsiz ki, Şərq mənzərəsinin cazibəsi və Şərqin səciyyəvi xarakteri alman şairini fars şairindən tamamilə fərqli şəkildə özünə cəlb edir. Birinə köhnə və adi görünən şeylər, digərinə yeni və qeyri-adi görünə bilər. Əgər bütün diqqətimi qafiyələrin səlisliyinə... yönəltseydim, əqlim və qəlbimdə doğulan hisslər sönərdi. Mirzə Şəfinin nəğmələri çətin ki, yaşadıkları kimi, eynən alman dilində də yaşamaqda davam edərdi. Yeganə məqsədim öz fikirlərim və hisslərimi sırf poetik ifadələrlə ifadə edərək..., (*Şərq şeirlərinə xas-Z.R.*) istənilən təmtəraqlılıq, frazeologiya və bəlağətdən uzaqlaşmaq idi" [Bodenstedt, 1891, s.203]. F.Bodenstedt yuxarıda qeyd etdiyimiz və bilavasitə özünün də dəfələrlə vurğuladığı fragmentarlıq məsələsini təkzibolunmaz bir fakt, yəni, Qərb insanının qavrayış baxımından Şərq insanından fərqliliyi əsasında da izah etməyə çalışırdı. XIX əsrin kontekstində iki tamamilə fərqli dünyagörüşünə sahib məkanları təmsil edən insanların eyni məsələyə ənənəvi olaraq fərqli müstəvilərdən baxdıqlarından irəli gələrək, biri-birilərini eyni şəkildə təkrarlayacaqları mühakiməsinin mümkünlüyünü birmənalı qaydada istisna edirdi.

Düşüncə tərzləri-fəlsəfələri fərqi olan Qərb və Şərqin təmsilçiləri arasındakı estetik meyarların da uyğunsuzluğu məsələsini göstərməyə çalışan F.Bodenstedt yazır ki, "Şərq nəğmələrini öz orijinal dillərində mənimsəyərək tərcümə etdikdə, onların oxucuya (*Qərb oxucusu nəzərdə tutulur-Z.R.*) niyə bu qədər az təsir bağışlamaları tezliklə mənə aydın oldu. Çünki, hərfi tərcümələr azaldıqca, şeirlərin təsiri də bir o qədər artmış olur. Fars şairi bülülləri, qızılğülləri, şərabı vəsf etdikdə, onların mənə yükünə alman oxucusu üçün şərhəz başa düşülməsi mümkünsüz olan mistik eyhamlar əlavə edir. Ümumiyyətlə, Şərq və Qərbın eyni şeylərə baxışları arasındakı uçurum o qədər dərinidir ki, bu ikisinin bir-birilərini bilavasitə aydın dərk şəkildə edib, məhz olduqları formalarından birbaşa zövq almaları heç cür mümkün deyil" [Bodenstedt, 1891, s.205-206]. Qeyd olunan sonuncu obyektiv məsələdə də F.Bodenstedtlə razılaşmamaq mümkün deyil. Müxtəlif poetik janrlarda, özünəməxsus bədiiilik və zəngin mənə çalarlarına malik Şərq şeirinin Qərb dillərinə hərfi tərcüməsi, mütləq şəkildə dərin mənə boşluğu yaradaraq şeirdə mahiyyət itkisinə səbəb olmalıdır. Bəzən isə məzmun cəhətdən xalis Şərq çalarlarına malik olan Vəzeh qəzəllərini ümumiyyətlə, Qərb dillərinə tərcümə etmək mümkün olmur. Məsələn şair və ədəbiyyatşünas Salman Mümtəz (1884-1941) 1926-cı ildə "Mirzə Şəfi Vəzeh" adlı kiçik həcmli əsərində Vəzehin bir neçə şeir ilə yanaşı, onun aşağıdakı məşhur qəzəlini də nəşr etdirmişdir.

Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsi var...
Necə qan cuşə gəlib, eyləməsin ahü-fəğan?

Könlümün didəyi-giryan kimi fəvvarəsi var!

Ol qəzəldir ki, Vazeh dedi, bir dərd əhli,

Zahirən lələ otağında qonaq-qarəsi var [Mümtaz, 2005, s.26].

Alman oxucusunun sırf Şərq üslubundakı bu və bu qəbildən olan digər Mirzə Şəfi qəzəllərindən bilavasitə zövq alması qeyri-mümkün olduğu kimi, əruz vəzninin özünəxas incəliklərinin əks olunduğu Şərq şeirinin böyük ölçüdə mənə itkilərinə yol vermədən tərcüməsinin də mümkün olmasını qeyd edən F.Bodenştedt haqlıdır. Yuxarıda qeyd olunan bütün məqamları ümumiləşdirsək, Bustan Əfəndi Mirzə Şəfinin nəğmələrinin nədən F.Bodenştedtə çevrilmiş Mirzə Şəfinin nəğmələri olması məsələsinə də dolaylı şəkildə işarə etmiş (fəlsəfi şəkildə cavablandırmış) olur. F.Bodenştedtin xatirələrində də öz əksini tapmış və istənilən Azərbaycan şairi adına inandırıcı səslənən məqam, yəni, Mirzə Şəfinin şeirləri əsasən bədahətən olaraq söylədiyini nəzərə aldıqda, ancaq tərcümələrdə qalan “Mirzə Şəfinin nəğmələri öz mövcudluqlarına görə mənə borcludurlar” deyən F.Bodenştedti, məhz yuxarıdakı təhlillərdən çıxış etdikdə başa düşmək olur. “F. fon Bodenştedt sonralar qeyd edəndə ki, bu şeirlərin yaranışı məhz onun özünə minnətdar olmalıdır, buna müəyyən mənada haqq qazandırmaq olar. Şeirləri M.Şəfi deyib, amma onları yazıya köçürməyib..., Ona görə biz F. fon Bodenştedtə minnətdar olmalıyıq ki, bizim itmiş şairimizi özümüzə qaytarıb” [Yadigar, 2010, s.8]. Mirzə Şəfinin öz şeirlərini qələmə almaması məsələsilə bir sıra tanınmış Sovet vazehşünasları da razılaşırdılar. M.Rəfili yazır ki, “*təəssüf ki, Mirzə Şəfi əksər hallarda improvizasiya etdiyindən öz nəğmələrini heç də həmişə qələmə almırdı. Onun nəğmələri xalq aşıqlarında olduğu kimi əsasən dildən-dilə keçməklə yayılırdı*” [Рафили, 1958, s.33].

Yuxarıda qeyd edilən məqamalardan belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, XIX əsrin olduqca məhsuldar şərqşünas və xüsusilə də qafqazşünas alimi olan F.Bodenştedti Sovetlər dönəmində bilavasitə plagiator, mistifikator elan edərək hörmətdən salmaq bəzən isə açıq şəkildə təhqir etmək qətiyyəni doğru yanaşma deyil. “Mirzə Şəfinin irsindən” əsərində alman şair və tərcüməçinin etiraflarını kontekstdən ayırmadan sonadək təhlil etmək, Sovetlər dönəmində ideoloji planda olduqca böyüdülmən plagiat məsələsi haqqında da fərqli, daha doğrusu *əsas elmi olan* təəssürat formalaşdırmaqda olduqca vacibdir. Adı gedən əsərin fəlsəfi analizi daha bir ziddiyyətli məsələ, yəni F.Bodenştedtin Mirzə Şəfinin özünü “inkar etdiyi” halda, nədən Mirzə Şəfi təxəllüsünü saxlanması sualına da xeyli dərəcədə aydınlıq gətirir. Düşünürük ki, məşhur plagiat məsələsinin doğruluşuna (Qərb xüsusən də, alman tədqiqatçıların daha çox şübhəli hesab etdikləri məsələ budur) rəvac verən ən əsas məqam, Bustan Əfəndinin öncə şair olan Mirzə Şəfinin adından, daha sonra isə, şair olaraq Mirzə Şəfi təxəllüsündən istifadə etməsidir. XIX əsrdə Almaniya

formalaşmış elmi mühitin kəskin rəqabətli şərtlərini nəzərə aldıqda, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfinin "Şərqdə min bir gün" əsərində təsvir etdiyi obrazını "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərində də eyni şəkildə saxladığını etiraf etməsi və bu əməlinə haqq qaandırmağa çalışması da təsadüfi hal deyil.

Birincisi ona görə ki, ecazkar Mirzə Şəfi qəlibi istər şair, istər təxəllüs, istər müəllim, istər aşiq, istərsə də, Şərq müdriki qiyafəsində təqdim olunmasından aslı olmayaraq, F.Bodenştedtin bilavasitə onunla eləcə də, bütövlükdə Şərqlə bağlı olan bütün əsərlərinin də bilvasitə qəhrəmanıdır. Mirzə Şəfi obrazının birbaşa olaraq əks olunduğu əsərlərində, bu parlaq xarakterin cazibəsi əsas müəllif, yəni, F.Bodenştedti bir növ ikinci plana yerləşdirməkdədir. Buna baxmayaraq F.Bodenştedtdən fərqli olaraq alman oxucusu üçün şərqli Mirzə Şəfi sadəcə xarakterdir. Onlarda maraq doğuran koloritli bir obrazdır. Mirzə Şəfini milyonlara sevdiren amilsə, məhz ikinci şəxs tərəfindən bu obrazın uğurlu təqdimatıdır. Şərq dililə bir qədər bədii formada desək Vazeh böyük ustad, Bustan Əfəndi isə azadlığı geniş olan carçıdır. Ustad-carçı məntiqindən çıxış etdikdə, Mirzə Şəfinin şeirlərini yazmaqdan daha çox, bədahətən söyləməsi faktı da, F.Bodenştedtə öz fəaliyyətində kifayət qədər sərbəstlik qazandırır. Ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədzaadəyə (1924-2000) görə, "Mirzə Şəfi öz şeirlərinin toplanılması və saxlanması qayğısına qalmamışdır. Görünür Bodenştedti arxayınlaşdıran da məhz bu olmuşdur" [Vazeh, 1987, s.4]. Başqa sözlə, qeyd olunan tandemdə Bustan Əfəndi carçı olsa da, ustadının heç vaxt qələmə almadığı Şərq şeirlərini tərcümə edərək, onun adından yazıya köçürmək məsələsində özünə geniş imkanlar vermiş iddialı bir qərblidir.

İkincisi, F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin ustada xas xarizmasından istifadə edərək Avropada qazandığı böyük uğuru, müasir iqtisadi terminologiya ilə demiş olsaq, bir növ marketinq hiyləsi kimi də istifadə etməyə çalışırdı. Oxucular tərəfindən sevilən və nəğmələrinin mütəmadi olaraq hər il, bəzən ildə iki dəfə gerçəkləşdirilən yeni nəşrləri böyük həvəslə əldə edilən Mirzə Şəfi, bir növ F.Bodenştedtin "alter ego"suna çevrilmişdir. Marketinq hiyləsi kontekstindən çıxış etdikdə, "Mirzə Şəfinin uğuru alman tərcüməçiyə kifayət qədər maddi qazanc da gətirdi. Mirzə Şəfi Bodenştedtə Şərq dillərinin və ədəbiyyatının mahir bilicisi kimi şöhrət qazanmağa da imkan yaratdı" [Kacymob, 1959, s.50]. Həm bilavasitə həm də, bilvasitə Mirzə Şəfinin söyləri nəticəsində qazanılan "Şərq dillərinin və ədəbiyyatının mahir bilicisi" adı F.Bodenştedtə bir çox bağlı qapıların açılmasında da yardımçı olurdu. Dövrünün olduqca nüfuzlu və zəngin adamları ilə yaxın ünsiyyət əlaqələri qurmasında ona köməklik göstərirdi. Mirzə Şəfinin parlaq obrazı sayəsində XIX əsrin 50-ci illərində sürətlə məşhurlaşan F.Bodenştedtə xüsusi önəm verən belə səlahiyyətləri geniş şəxslərdən biri də, Bavariya kralı II Maksimilian (Maximilian II. Joseph von Bayern) (1811-1864) olmuşdur. O,

1854-cü ildə maddi çətinlikləri olan F.Bodenştedti Hannoverdən Bavariyaya dəvət etmişdir [Fränkel, 1903].

6.“Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin müəllifi təkcə Gəncəli müdrik Vazehdirmi?

Yuxarıda vurğulandığı kimi, F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün”, “Mirzə Şəfinin nəğmələri”, “Mirzə Şəfinin irsindən”, “Şərq və Qərbdən yeni şeirlər və nəsihətlər” əsərlərində öz əksini tapan Mirzə Şəfi nəğmələrinin hamısı birbaşa olaraq Mirzə Şəfinin özünə aid deyil. Onların arasında bilvasitə olduğu kimi, bilavasitə F.Bodenştedtin qələmindən çıxan şeirlər də yer almaqdadır. Maraqlıdır ki, qeyd olunan bu vacib məqama plagiat məsələsinin ideoloji rəng alaraq aktuallaşdığı Sovetlər dönməsi vazehşünaslarından da, xüsusi olaraq diqqət yetirənlər olmuşdur. Məsələyə belə bir kontekstdən yanaşmasına görə, digər məşhur Sovet tədqiqatçıları tərəfindən (xüsusilə M.Rəfili) tənqid edilən alim, Mirzə Şəfi Vazeh haqqında fundamental tədqiqatlar aparmış Ə.Seyidzadədir. O, yazır ki, “F.Bodenştedt Mirzə Şəfini tam olaraq və sətiraltı tərcümə etməyə ehtiyac duymurdu. Heç bir yerdə (*Bodenştedtin Mirzə Şəfidən bəhs edən bütün əsərləri və eyni bir əsərin bəzən əlavə edilmiş müəyyən nəğmələrlə birgə fərqli illərdəki təkrar nəşrlərini nəzərdə tutur-Z.R.*) olduğu kimi, Mirzə Şəfinin heç bir şeirinin almancaya tam tərcüməsi yoxdur... O, Mirzə Şəfinin əsərlərindən xüsusilə ‘xoşuna gələn’ müxtəlif hissələri seçirdi... Bəzən sonrakı sətrləri Mirzə Şəfidən öncə götürdüyü qismlərlə birləşdirirdi” [Сейд-задэ, 1960, s.69]. Ə.Seyidzadə yazır ki, “F.Bodenştedtin etdiyi tərcümələr dəqiq və tam deyil, yarımcıqdır. Bu cəhətdən də, onun yazdığı hər sətrin Mirzə Şəfi Vazehə aid olduğunu hesab etmək də doğru deyil” [Сейд-заде, 1969, s.10]. O, “*F.Bodenştedt tərəfindən nəşr edilən şeirlərin hamısının Vazehə aid olduğunu sübuta yetirmək cəhdini, əslində üstüörtülü şəkildə plagiatın apologetikasına aparması*” [Сейд-заде, 1969, s.13] fikrilə də razıdır. Ə.Seyidzadə dügün məntiqi nəticələr çıxararaq yazır ki, “Mirzə Şəfi Vazeh və F.Bodenştedt düşüncə baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərqlilik ‘Mirzə Şəfinin nəğmələri’ndə də öz əksini tapır. Ona görə, F.Bodenştedtin şeirlərini Mirzə Şəfi Vazehə aid etməklə, Vazehin görüşlərini də təhrif etmiş oluruq” [Сейд-заде, 1969, s.76]. Ə.Seyidzadənin fikirlərilə həmrəy olan Feyzulla Qasımzadə (1898-1976) də yazır ki, “*Mirzə Şəfi şelərinin alman dilindəki tərcümələrinə gəlinə bunlar mütərcim tərəfindən sərbəst tərcümə edilələrək artırılıb əksildilmişdir. Bu tərcümələrin içində Mirzə Şəfiyə aid olmayan parçalar da vardır. Şeirlərin əslində olunmadığından bunları yoxlamaq və saflaşdırmaq çox çətindir*” [Qasımzadə, 1956, s.110]. Mirzə Şəfinin nəğmələri arasında poetik quruluş etibarını ilə bəsit şeirlərin mövcudluğuna tədqiqatçılar kimi, Sovetlər dövrü Şərq klassiklərinin tərcüməçiləri də diqqət yetirmişdirlər. Məsələn, Naum İsəyeviç Qrebnev (Наум Исаевич Гребнев) (1921-1988)

yazır ki, "*F.Bodenştedtin tərcümə etdiyi toplularda elə şeirlər var ki, Mirzə Şəfinin fəlsəfi və əxlaqi konsepsiyasına bələd olduqda, bu şeirlərin 'Gəncəli müdrik'in qələminə məxsus olmadığını söyləmək olar*" [Bazex, 1964, s.9]. Sovetlər dönəmində ictimai və humanitar elmlərin ideoloji konyukturlar əsasında təbliği eləcə də, tədqiqatların (əksər hallarda məcburi) da bu səmtə aparılmasının kütləvilik qazandığını nəzrə aldıqda, F.Bodenştedtin təmsalında nifrət obyektı olan burjuaziya tərəfdarlarına qarşı mütəmadi olaraq istifadə edilən ifşaedici plagiat məsələsinə, tədqiqatçı və tərcüməçilərin tutarlı dəlillər əsasında elmi-tənqidi münasibət bəsləmələri də yüksək dəyərləndirilməli olan bir haldır. Eləcə də, bu sonuncu məqam Azərbaycan şairinin müəyyən mənada müdafiəsi və Sovetlər zamanı geniş yayılmış *bütövlükdə siyasi-ideoloji oyunlara sərf edilməməsi* aspekti baxımından da təqdirəlayiqdir. Fikrimizcə, Ə.Seyidzadənin yuxarıda qeyd edilən və Sovetlər dönəmində az hallarda rastlanan apologetika xarakterli obyektiv mövqeyi də böyük ölçüdə, məhz bu amillə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən, Mirzə Şəfi irsi ətrafında cərəyan edən plagiat məsələsinin əsaslı faktlar, elmi arqumentlərlə möhkəmləndirilən mümkün qədər obyektiv, ümumilikdə mədəniyyət (mədəniyyətlərin dialoqu) müstəvisi baxımından əhatəli və mövcud ilkin qaynaqlar əsasında tədqiqi, XIX əsrin qafqazşünaslığında xüsusi yeri olan F.Bodenştedtin zəngin yaradıcılığına düzgün tarixi qiymət vermək cəhətdən də xüsusi önəm kəsb edir. F.Bodenştedtin çoxsaylı əsərlərində Qafqazlardakı azadlıq müharibələri, Şeyx Şamilin dini-siyasi fəaliyyəti, onun rəhbərlik etdiyi müridizm hərəkəti, Tiflis mühitində İslam amilinin rolu, XIX əsr kontekstində Qacarlar ilə Rusiya imperiyaları arasında Azərbaycan, eyni əsrdə Qafqazlardakı etnogenez proseslərində türk amili, bölgədə yaygın olan türk dilinin əhəmiyyəti, Şərqi poetik-fəlsəfi irsi, Şərqi insanının düşüncə tərzı və bu kimi digər məsələlərlə bağlı çoxsaylı vacib tarixi faktları əks etdirən araşdırmaları, günümüzün reallıqları baxımından da böyük aktuallıq kəsb etməkdədir.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə Mirzə Şəfi irsini araşdıran tədqiqatçılarımızın da, Sovetlər dönəmində mümkünsüz görünməsinə baxmayaraq plagiat məsələsinə münasibətdə əsası qoyulmuş elmi-tənqidi xətti izlədiklərinin şahidi oluruq. "*Bu bir həqiqətdir ki, F.Bodenştedt öz şeirlərinin bir qismini 'Mirzə Şəfinin nəğmələri' və 'Mirzə Şəfinin irsindən' əsərlərinə daxil etmişdir. 'Şərqdə min bir gün' əsərində isə, M.Şəfinin qələmindən çıxmış nəğmələr tam aydınlığı ilə seçilir*" [Arzumanlı, 2005, s.158]. "*F.Bodenştedtin tərcümə etdiyi Mirzə Şəfi şeirləri o qədər çox deyildir. 'Mirzə Şəfinin nəğmələri' kitabında cəmi yüz bir şeir vardır ki, onların da bəziləri Vazehin deyildir*" [Vazeh & Qriqoryev, 2018, s.9]. Müasir dövrdə məsələnin bu formada, yəni, Sovetlər dönəmində yaygın olan siyasi-ideoloji konyukturlardan uzaq, daha elmi və mümkün qədər obyektiv

qiymətləndirilməsi, Azərbaycan ilə Almaniya arasında dərin mədəni əlaqələrin qurulması baxımından da son dərəcə vacibdir. XIX əsrin əvvəllərindən əsrin sonlarınaqədər təlatümlü siyasi çalxalantılardan keçməsinə baxmayaraq dünya miqyaslı alimlər yetişdirən Almaniyanın bu əsrdəki fəlsəfi həyatında İmmanuel Kant (1724-1804), Yohann Qotlib Fiqte (1762-1814), Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831), Fridrix Şelling (1775-1854), kimi filosoflar, Qothold Efraim Lessinq (1729-1781), Yohann Volfqanq fon Göte (1749-1832) kimi şairlərlə bərabər, Gəncəli müdrik Mirzə Şəfi Vazeh kimi nəzərə çarpacaq qədər böyük bir Azərbaycan izinin olması həm də, olduqca qürurverici bir hadisədir.

7.Nəticə

Tədqiqatdan da göründüyü kimi, XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin Qərbdə tanınması, müəyyən bir dönmədə isə poeziya sevrələr eləcə də, 1848-1849-cu illərdə baş tutmayan Mart inqilabından sonra formalaşmış siyasi gərginlikdən usanan alman oxucuları tərəfindən kütləvi olaraq sevilməsində şair və tərcüməçi F.Bodenştedtin rolu olduqca böyükdür. Poetik irsi və nəsihətlərində öz əksini tapmış fəlsəfi-əxlaqi fikirlərindən etdiyi tərcümələrlə Vazehə dünya şöhrəti qazandıran Bustan Əfəndi həm də, sonradan onun öz vətəni Azərbaycanda tanınmasına da əsaslı zəmin yaratmışdır. O, Mirzə Şəfiyə xüsusi əsrlər həsr edərək şairi Avropada məşhurlaşdırmaqla bərabər, onun aydın sevilən müdrik Şərqli obrazını da yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bir qayda olaraq natamam olsa da, etdiyi tərcümələr əsasında Vazehin ilkin yazıldığı dildə qalmayan irsini şairin birbaşa varisləri üçün qorumuşdur. Günümüzədək Mirzə Şəfi haqqında yeganə qaynaq olaraq qalmaqla davam edən alman dilindəki əsrlərində F.Bodenştedt, onu bilavasitə İslam mədəniyyətini təmsil edən düşünür kimi təqdim etməklə, Sovetlər dönməsində Azərbaycan şairinə biçilən ifrat ideoloji "izm"ləri əsassız edərək, bir növ həmin dövrdə görüşləri ciddi şəkildə təhrif ediləcək şairin XX əsrdəki etibarını XIX əsrdə xilas edə bilmişdir. İslam dünyası adına keşməkeşli XIX əsrdə də, orta əsrlərdəki nüfuzunu qorumuş və xarici işğalçılara qarşı mübarizədə əsas konsolidasiya edici faktor kimi, təsəvvüf axınının təmsilçisi olan şərqli Vazehi qərbli həmvətənlilərinə sırf Şərq kontekstində tanıdaraq, alman oxucusunu həm də, zəngin Azərbaycan mədəniyyətilə də yaxından tanış edə bilmişdir. Şərqlə bağlı bütün əsrlərində Qafqazlarda baş verən ümumi mədəni xüsusiyyət də, mürəkkəb siyasi prosesləri dolğun təsvir etmişdir. XIX əsrin 70-ci illərindən sonra etiraflarında özünü Mirzə Şəfiyə aid bütün nəğmələrin müəllifi elan etsə də, müəllimi Vazehin ruhunu şeirlərə köçürdüyünü xüsusi vurğulayaraq, qeyd olunan illərdən sonra qələmə aldığı əsrlərində də, hər dəfə bu faktı oxucularının diqqətinə çatdırmışdır. Vazehdən öyrəndiyi Azərbaycan və fars dillərinin imkan verdiyi

səviyyədə onun Şərq şerlərinə alman donu geydirməyə çalışdığını dəfələrlə əsərlərində etiraf etmişdir. Bu mənada, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfidən bəhs edən "Şərqdə min bir gün" və "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kimi öncəki əsərlərindən sonra, "Mirzə Şəfinin irsindən" adlı əsərindəki ziddiyyətli görünən etiraflarını kontekstlərindən ayırmadan ardıcıl təhlil etdikdə, məşhur plagiat məsələsinin Sovetlər dönməsində süni şəkildə şişirdildiyi qədər aşkar və bilavasitə olmadığı da aydın şəkildə görünür. Adı gedən ideoloji dövrdə hər şeydən öncə Qərb burjuaziyasının nümayəndəsi olan F.Bodenştedtin Sovet elmi ictimaiyyətində məqsədyönlü olaraq formalaşdırılmış plagiator obrazı, bu məsələnin arxa planda qalan gerçək və əsas mahiyyətinə kölgə salmışdır. XIX əsrin kontekstində yeni sahələrdən olan ukraynaşünaslıq və amerikaşünaslıq üzrə tədqiqatları da daxil olmaqla zəngin elmi irsə sahib F.Bodenştedt haqqında uydurulan stereotiplər, bilavasitə Mirzə Şəfinin də təhrifli şəkildə tədqiqinin geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Müəllifinin F.Bodenştedt olduğu aydın görünən poetik cəhətdən Qərb üslublu, ümumi mövzuları əhatə edən şerilər və Şərq ruhundan uzaq bədii nümunələrin israrla Mirzə Şəfiyə aid edilməsindən tutmuş, həmçinin şərqşünas xüsusən də, qafqazşünas olan F.Bodenştedtin bu sahələrdəki məhsuldar əməyinin kiçildilməsində də demək olar ki, onun adı ilə bağlı bütün məsələlərin həqiqətlərinə ciddi şəkildə xələl yetirilmişdir. Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt ədəbi-fəlsəfi əlaqələrinə günümüzdə son dərəcə aktual olan sivilizasiyalararası dialoqlar prizmasından baxdıqda, tamamilə fərqli elmi mənzərə və dövrü baxımından təqdirəlayiq mədəni proseslər qarşılaşmış oluruq. XIX əsr adına Qərb ilə Şərq arasında miqyasına görə olduqca böyük bir mədəniyyət hadisəsinin yaşandığını müşahidə edirik. F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin parlaq Şərq üslubunu mənimsəyərək açıq şəkildə təbliğ etməklə, XIX əsrdə imperialist Qərb dövlətlərinin gözündə ancaq istismar edilməsi rəva bilinən "vəhşi" Şərqi, fərqli müstəvidən də tanımağın mümkünlüyünü ortaya qoya bilmişdir. Böyük hikmət sahibi olan Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin timsalında Şərq haqqında Qərbdə fərqli və daha dolğun təəssüratlar formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı, V. (2005). *Mirzəşəfişünaslıqda yeni mərhələ*. Bakı: Qartal.
2. Bayramov, A. (1975). *Klassik irsimizdən (Mirzə Şəfi Vazehin bədii yaradıcılığı Azərbaycan və alman mənbələrində)*. Bakı: Azərbaycan SSR "Bilik" cəmiyyəti.
3. Bodenstedt, F. (1851). *The morning-land; or, A thousand and one days in the East, from the Germ.* (Vol. 1, R. Waddington, Trans.). London: Richard Bentley, New Burlington Street.

4. Bodenstedt, von F. (1848). *Die völker des Kaukasus und ihre freiheitskämpfe gegen die Russen: Ein beitrug zur neuesten geschichte des Orients*. Frankfurt am Main: Hermann Johann Keßler.
5. Bodenstedt, von F. (1859). *Tausend und ein Tag im Orient*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker).
6. Bodenstedt, von F. (1873). *Die Lieder des Mirza-Schaffy*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker).
7. Bodenstedt, von F. (1882). *Aus Morgenland und Abendland: Neue Gedichte und Sprüche*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
8. Bodenstedt, von F. (1888). *Erinnerungen aus meinem Leben*. Berlin: Allgemeiner Verein für Deutsche Litteratur.
9. Bodenstedt, von F. (1891). *Aus Dem Nachlasse Des Mirza-Schaffy*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
10. Bürgel, J. C. (2004). Friedrich (von) Bodenstedt, a German orientalist of the 19th century, and his Lieder des Mirza Schaffy. *International Conference on the Study of Persian Culture in the West*, State Hermitage, St. Petersburg, pp. 1-13.
<http://archivindomed.altervista.org/bodenburgel.pdf>
11. Espagne, M., Isaxanli, H., & Mustafayev, S. (2019). *La Montagne des langues et des peuples: Imbrications et transferts culturels dans l'espace Caucase*. Paris: Demopolis. ISBN:9782354571597
12. Əsgərli, Z. (2010). *Mirzə Şəfi Vazeh*. Bakı: Nurlan.
13. Fränkel, L. (1903). Bodenstedt, Friedrich von. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 47, pp. 44–67. Retrieved January 2, 2025, from <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118512293.html#adbcontent>
14. Геюшев, З. (1968). *Этическая мысль в Азербайджане (Исторические очерки)*. Баку: Гянджлик.
15. Гусейнов, Г. (1958). *Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века*. Баку: Азербайджанское государственное издательство.
16. Халилов, Г. В. (1984). *Идеи гуманизма в общественной мысли Азербайджана (вторая половина XIX и начало XX века)*. Баку: ЭЛМ.
17. Qasimzadə, F. (1956). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
18. Касумов, М. М. (1959). *Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке*. Баку: Издательство АГУ.
19. Masalskis, H. (2003). *Das Sprachgenie: Georg Sauerwein - Eine Biographie*. Oldenburg: Igel Verlag.

20. Мирзоева, Ш. (1981). *Из истории эстетической мысли Азербайджана (XIX - начало XX века)*. Баку: ЭЛМ.
21. Mundhenk, J. (1971). *Friedrich Bodenstedt und Mirza Schaffy: In der Aserbaidshanschen Literaturwissenschaft*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
22. Mümtaz, S. (2005). *Mirzə Şəfi Vazeh*. Bakı: Nurlan.
23. Рафили, М. (1958). *Мирза Шафи в мировой литературе (К вопросу о литературном наследии Мирза Шафи и плагиате Фридриха Боденштедта)*. Баку: Азернешр.
24. Rəşidov, Z. (2022). M.F. Axundzadənin "Həkim-i-İngilis Yuma cavab"ı və ya qeyri-mütəbiq iki Yuma yek cavab məktubu. *Din Araşdırmaları Jurnalı*, 2(9), 57–80. Bakı: Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi.
25. Rəşidov, Z. (2022). Mirzə Kazım bəyin vəftizi: İslam xürafatının istibdadı və Böyük Oyunun geosiyasi rəqabəti bağlamında. *Sosial Elmlər Jurnalı*, (2), 118–133. Bakı: "Elm", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
26. Rəşidov, Z. (2023). Şeydabəy Məmmədovun tədqiqatlarında Həsən bəy Zərdabi: Sovetlər dövrünün kontekstində tənqidi təhlil. *Şərq Fəlsəfəsi Problemləri Jurnalı*, (29), 61–74. Bakı: Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
27. Rəşidov, Z. (2023). Şeydabəy Məmmədovun tədqiqatlarında M.F. Axundzadə: Sovetlər dövrünün kontekstində tənqidi təhlil. *Metafizika Jurnalı*, 6(4), 160–182.
28. Rəşidov, Z. (2025). Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenştedt ədəbi əlaqələrinin psixologiyası: Təqliddən plagiata doğru. *Metafizika Jurnalı*, 8(1), 23–53.
29. Səid-zadə, Ə. Ə. (1929). *Mirzə-Şəfi (Vazeh) (Mirzə-Şəfi Vazehin yaşayış və yaradıcılığını arxiv materiallarına görə öyrəniş təcrübəsi)*. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsi yanında Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu.
30. Сеид-задэ, А.-А. (1960). *Хачатур Абовян и его связи с передовыми представителями Азербайджана XIX века*. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.
31. Сеид-заде, А.-А. (1969). *Мирза-Шафи Садык-оглы Вазех*. Баку: Азербайджанское государственное издательство.
32. Шиллер, Ф. П. (1934). *Поэзия германской революции 1848 года: Историко-литературный очерк*. Москва: Государственное издательство художественной литературы.
33. Vazeh, M. Ş. (1961). *Nəğmələr* (A.Aslanovun almancadan tərcümələri). Bakı: Uşaqgənclənşr.

34. Гребнева, Н. (1964). Мирза-Шафи Вазех. (Перевод и предисловие Н. Гребнева). Баку: Азербайджанское государственное издательство.
35. Vazeh, M. Ş. (1987). *Şeirlər məcmuəsi*. (Tərtib edən H.Məmmədşadə). Bakı: Elm.
36. Vazeh, M. Ş., & Qriqoryev, İ. (2018). *Kitabi-türki (Türk dili kitabı)*. Transliterasiya və ön sözün müəllifi Xəlil Yusifli. Bakı: Elm və təhsil.
37. Wraxall, L. (1854). *Schamyl: The sultan, warrior, and prophet of the Caucasus* (Trans. from the German of Dr. F. Wagner & F. Bodenstedt). London: Longman, Brown, Green and Longmans.
38. Yadigar, F. (2010). *Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenstedt: yozmalar və faktlar*. Bakı: "Təhsil" NPM.
39. Ениколопов, И. К. (1938). *Поэт Мирза-Шафи*. Баку: Издательство Азербайджанского филиала Академии наук СССР.

REFERENCES

1. Arzumanli, V. (2005). *A new stage in the study of Mirza Shafi*. Baku: Qartal. (in Azerbaijani)
2. Bayramov, A. (1975). *From our classical heritage (artistic creativity of Mirza Shafi Vazeh in Azerbaijani and German sources)*. Baku: Azerbaijan SSR "Bilik" Society. (in Azerbaijani)
3. Bodenstedt, F. (1851). *The morning-land; or, A thousand and one days in the East, from the Germ*. (Vol. 1, R. Waddington, Trans.). London: Richard Bentley, New Burlington Street. (in English)
4. Bodenstedt, von F. (1848). *The peoples of the Caucasus and their struggles for freedom against the Russians: A contribution to the latest history of the East*. Frankfurt am Main: Hermann Johann Kessler. (in German)
5. Bodenstedt, von F. (1859). *A thousand and one days in the Orient*. Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker). (in German)
6. Bodenstedt, von F. (1873). *The Songs of Mirza-Schaffy*. Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker). (in German)
7. Bodenstedt, von F. (1882). *From the East and the West: New poems and sayings*. Leipzig: F. A. Brockhaus. (in German)
8. Bodenstedt, von F. (1888). *Memories from my life*. Berlin: General Association for German Literature. (in German)
9. Bodenstedt, von F. (1891). *From the legacy of Mirza-Schaffy*. Leipzig: F. A. Brockhaus. (in German)
10. Burgel, J. C. (2004). Friedrich (von) Bodenstedt, a German orientalist of the 19th century, and his Lieder des Mirza Schaffy. *International Conference on the Study of Persian Culture in the West*, State Hermitage, St. Petersburg, pp. 1-13.

- <http://archivindomed.altervista.org/bodenburgel.pdf> (in English)
11. Espagne, M., Isaxanli, H., & Mustafayev, S. (2019). *La Montagne des langues et des peuples: Imbrications et transferts culturels dans l'espace Caucase*. Paris: Demopolis. ISBN:9782354571597 (in French)
 12. Askerli, Z. (2010). *Mirza Shafi Vazeh*. Baku: Nurlan. (in Azerbaijani)
 13. Frankel, L. (1903). Bodenstedt, Friedrich von. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 47, pp. 44–67. Retrieved January 2, 2025, from <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118512293.html#adbcontent> (in German)
 14. Geyushev, Z. (1968). *Ethical thought in Azerbaijan (Historical essays)*. Baku: Ganjlik. (in Russian)
 15. Huseynov, H. (1958). *From the history of social and philosophical thought in Azerbaijan in the 19th century*. Baku: Azerbaijan State Publishing House. (in Russian)
 16. Khalilov, G. V. (1984). *Ideas of humanism in the social thought of Azerbaijan (second half of the 19th and early 20th centuries)*. Baku: Elm. (in Russian)
 17. Gasimzade, F. (1956). *History of Azerbaijani Literature of the 19th century*. Baku: Publishing House of Azerbaijan University. (in Azerbaijani)
 18. Kasumov, M. M. (1959). *Essays on the history of advanced philosophical and socio-political thought of the Azerbaijani people in the 19th century*. Baku: ASU Publishing House. (in Russian)
 19. Masalskis, H. (2003). *The Linguistic Genius: Georg Sauerwein - A Biography*. Oldenburg: Igel Verlag. (in German)
 20. Mirzoyeva, Sh. (1981). *From the history of aesthetic thought of Azerbaijan (XIX - early XX century)*. Baku: Elm. (in Russian)
 21. Mundhenk, J. (1971). *Friedrich Bodenstedt and Mirza Schaffy: In Azerbaijani Literary Studies*. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 108 p. (in German)
 22. Mumtaz, S. (2005). *Mirza Shafi Vazeh*. Baku: Nurlan. (in Azerbaijani)
 23. Rafili, M. (1958). *Mirza Shafi in World Literature (on the Literary Legacy of Mirza Shafi and Friedrich Bodenstedt's Plagiarism)*. Baku: Azerneshr. (in Russian)
 24. Rashidov, Z. (2022). M. F. Akhundzadeh's "Letter from David Hume to the Muslim Clergy of India" or one answer to two different Humes. *The Journal of Religious Studies*, 2(9), 57–80. Azerbaijan Institute of Theology, The State Committee on Affairs with Religious Associations of the Republic of Azerbaijan. (in Azerbaijani)
 25. Rashidov, Z. (2022). The baptism of Mirza Kazembek in the context of the tyranny of Islamic superstition and the geopolitical rivalry of the Great Game. *Journal of Social Sciences*, 2, 118–133. Baku: Elm, Azerbaijan National Academy of Sciences. (in Azerbaijani)

26. Rashidov, Z. (2023). Hasan Bey Zardabi in the studies of Sheydabek Mammadov: Critical analysis in the context of the Soviet era. *Problems of Oriental Philosophy*, 29, 61–74. Baku: Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan National Academy of Sciences. (in Azerbaijani)
27. Rashidov, Z. (2023). M. F. Akhundzadeh in the studies of Sheydabek Mammadov: critical analysis in the context of the Soviet era. *Metafizika Journal*, 6(4), 160–182. (in Azerbaijani)
28. Rashidov, Z. (2025). The Psychology of Literary Relations between Mirza Shafi Vazeh and Friedrich von Bodenstedt: from imitation to plagiarism. *Metafizika Journal*, 8(1), 23–53. (in Azerbaijani)
29. Seyidzade, A. A. (1929). *Mirza-Shafi (Vazeh) (Experience of studying the life and work of Mirza-Shafi Vazeh based on archival materials)*. Baku: Azerbaijan Scientific Research Institute under the Central Executive Committee of Azerbaijan. (in Azerbaijani)
30. Seyidzade, A. A. (1960). *Khachatur Abovian and his connections with the leading representatives of Azerbaijan in the 19th century*. Baku: Publishing House of the Azerbaijan National Academy of Sciences SSR. (in Russian)
31. Seyidzade, A. A. (1969). *Mirza Shafi Sadyk-ogly Vazeh*. Baku: Azerbaijan State Publishing. (in Russian)
32. Schiller, F. P. (1934). *The Poetry of the German Revolution of 1848: A Historical and Literary Essay*. Moscow: State Publishing House for Fiction. (in Russian)
33. Vazeh, M. Sh. (1961). *Songs* (Trans. by A. Aslanov). Baku: Ushaggenchnashr. (in Azerbaijani)
34. Grebneva, N. (1964). *Mirza-Shafi Vazeh* (N. Grebnev, Trans. & Preface). Baku: Azerbaijan State Publishing House. (in Russian)
35. Vazeh, M. Sh. (1987). *Collection of poems* (H. Mammadzade, Comp.). Baku: Elm. (in Azerbaijani)
36. Vazeh, M. Sh., & Grigoriev, I. (2018). *Kitabi-Turk (Turkish language book)*. Transliteration and foreword by Khalil Yusifli. Baku: Elm ve tehsil. (in Azerbaijani)
37. Wraxall, L. (1854). *Schamyl: The sultan, warrior, and prophet of the Caucasus* (Trans. from the German of Dr. F. Wagner & F. Bodenstedt). London: Longman, Brown, Green and Longmans. (in English)
38. Yadigar, F. (2010). *Mirza Shafi Vazeh and Bodenstedt: Interpretations and Facts*. Baku: Tahsil NPM. (in Azerbaijani)
39. Yenikolopov, I. K. (1938). *Poet Mirza-Shafi*. Baku: Publishing house of the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences. (in Russian)